

Ke Tupu Lelei,
Ongo'i Fekau'aki,
mo Lavame'a 'a e
Fānau Kotoa Pē

KO E PEPA LANU
MATA KI HE FĀNAU
'OKU NGALINGALI 'E
UESIANGOFUA'

Ke Tupu Lelei, Ongo'i Fekau'aki, mo Lavame'a 'a e Fānau Kotoa Pē

TALATEU

'Oku fiema'u 'e he Pule'anga' 'a e fānau Nu'u Sila kotoa pē ke nau ma'u 'a e ngaahi faingamālie 'oku nau fiema'u ke nau lavame'a mo maa'usia ai 'a e kātoa 'o ho nau ngaahi mālohinga'.

Ko e 'uhinga ia kuo mau faka'atā ai ke pulusi 'a e Pepa Lanu Mata ki he Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua', pea ko e 'uhinga ia 'oku mālohi ai 'a 'e mau hangataha ki hono fakalelei' 'i 'o e ngaahi ola 'e ma'u mei' he ngaahi sēvesi fakapule'anga' ma'a' e fānau kotoa pē.

'Oku ngāue 'a e Pule'anga' ke langa hake ha kaha'u 'e toe lelei ange ai 'a e ma'u ngāue', toe lahi ange ai 'a e ngaahi me'a ke fili mei ai 'i he mo'ui', pea 'e lava mei heni ke ma'u ai ha sōsaieti 'oku si'isi' 'aupito ai 'a e nofo moveuveu', ta'e ma'u ngāue', mo'ui fakafalala ki he uelofea' pea mo e faihia'.

'Oku mau fakatokanga' 'i 'e tatau ai pē pe ko e hā 'a e me'a 'e fakahoko 'e he Pule'anga', 'i hono aofangatuku', ko e ngaahi fāmili' ko kinautolu ia 'oku nau ohi hake 'a e fānau'.

Kā 'oku ou hoha'a 'aupito he ko e ta'u ko eni 'e 10 kuo toki maliu atu', neongo kuo lauimiliona 'a e pa'anga kuo hū atu ki hono tokanga' 'i 'o e mo'ui lelei', ako', tafa'aki ki he penefiti', Child, Youth and Family, pea mo e tafa'aki ki he lao', kuo fu'u tu'olahi 'aupito 'a e tōnounou 'a e ngaahi sēvesi fakapule'anga' 'i hono tokanga' 'i 'o e fānau 'oku nau fu'u fiema'u 'a e ngaahi tokanga ko eni'. Neongo 'a e lauito'utangata 'a e ngaahi ngāue lelei 'a e pule'anga', 'oku tau kei tōnounou pē ki he tokolahi 'o 'e tau fānau'.

'E 'ikai hoko 'a e tolo pa'anga lahi takai holo' ia ke ne hākeaki' 'i hake ai 'a e mo'ui 'a e fānau ko eni'. Kapau na'e faingofua pehē ni, kuo pehē ha 'amanaki atu 'a e kakai 'o Nu'u Sila' ki ha ngaahi tu'unga lelei ange 'i he ngaahi ola 'oku ma'u ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he ta'u 'e hongofulu kuo toki 'osi' – kā 'oku te'eki ai ke hoko ia 'o pehē.

'Oku fiema'u ke tau ngāue mālohi hono kotoa 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe pea tau fa'u ha ngaahi solova'anga fo'ou mo mā'opo'opo ke ma'u ai ha ngaahi ola 'oku toe lelei ange ma'a' e tau fānau'. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku 'i ai ha ngaahi solova'anga vave ki he me'a' ni.

Ko e Pepa Lanu Mata ko eni' ko ha faingamālie ia ki he kakai Nu'u Sila kotoa pē ke nau fevahevahe'aki ai 'a 'e nau ngaahi fakakaukau' felāve'i mo e anga 'o ha'a tau toe ngāue lelei ange ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. Te u talitali lelei ho 'o mou ngaahi fakakaukau'.

Talamonū atu,

Rt Hon John Key

PALĒMIA

TALATEU 'A E MINISITAA'

Mälō 'a e kau mai ki he tālānga mo e talanoa mahu'inga taha 'e malava ke fakahoko 'i he fonua' ni. 'Oku fekau'aki eni mo e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua taha 'i Nu'u Sila'; felāve'i mo e anga 'o 'e tau tauhi mo malu'i kinautolu', ngaahi fakafetongi mo e ngaahi feilaulau 'oku tau mateuteu ke fakahoko ma'a nautolu', pea mo e ngaahi faingamālie 'oku tau fiema'u ke nau ma'u'. 'Oku fekau'aki eni mo e anga 'o 'e tau fakapapau'i 'oku tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a 'a e fānau kotoa pē.

'Uluaki', 'oku ou fakamālō atu 'i ho 'o mou tokanga fe'unga ki he kaveinga' ni ke mou fie kau mai ai ki hono tālānga'i 'o e Pepa Lanu Mata' ni. Ko e faingamālie eni ke mou fakakaukau'i mo tālānga'i ai 'a e ngaahi kaveinga' ni.

'E 'i ai 'a e ngaahi 'isiū 'i he pepa' ni 'e ngali 'e 'ikai ke mou ongo'i mālū'ia ai. 'Oku 'ikai toe fehu'ia 'a e fakatupu fetōkehekehe'aki ia 'a e pepa' ni pea ko e 'uhinga ia 'oku ou kole atu ai ke mou kau mai', 'o tālānga'i 'a e ngaahi fakakaukau ko eni' pea mo fakahā mai ai 'a e me'a 'oku mou fiema'u ma'a 'e tau fānau'.

'Oku ou tui ta'etūkua 'oku fiema'u lahi 'e ho tau fonua' ni ke toe lahi ange 'a e ngāue ke fakahoko ma'a 'e tau fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea tau 'ai mahino pē, 'e kei lava pē ke toe lelei ange 'a 'e tau faifatongia'. Kā kuo pau ke liliu 'a e me'a 'oku hangataha ki ai 'a 'e tau tokanga' koe'uhī' ke mu'omu'a ma'u pē 'a 'e tau fānau' pea ke nau kei tu'uloto ma'u pē 'i he 'e tau fakakaukau'. 'Oku fakakau ki heni 'a e ngaahi fāmili', kakai fakafo'ituitui', kau ngāue fakapalōfesinale', ngaahi komiunitii', ngaahi potungāue' pea kau katoa ki ai mo e Pule'anga'.

Ko e kotoa 'o e kau memipa fakapolitikale' 'oku nau felotoi 'o nau pehē 'oku totonu ke fai ha me'a ki heni. Kā ko e ngaahi kaveinga ia ko eni' 'oku fiema'u 'a e tokanga lahi ia ki ai, 'o mahulu hake ia 'i he ki'i taimi nounou 'oku hā mai ai 'a e ngaahi ongoongo' ni 'i he mītia', pea 'oku totonu ke hokohoko'i atu 'a e tokanga ki ai' 'o hulu hake ia 'i he ta'u 'e tolu 'o e vaha'a taimi pule fakapolitikale'. Kuo pau ke tau alasi 'a e ngaahi kaveinga faingata'a mo fakatupu fetōkehekehe'aki' ni pea mo fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni 'e uesia ai 'a e ngaahi to'utangata lahi.

Te u fakapapau atu 'oku 'ikai manavahē 'a e Pule'anga' ia ke ne pole'i pē ia pea mo alea'i ta'e fakapulipuli mo fakatokolahi'i fakataha 'a e ngaahi kaveinga ko eni' mo e kakai 'o Nu'u Sila' koe'uhī' ke ma'u ai ha ngaahi tali 'e tokoni ki he 'e tau fānau' pea mo 'e nau fānau'.

Kiate au', ko 'eku fuofua taumu'a ngāue' ko hono malu'i 'a e fānau ngalingali 'e uesiangofua'. 'I he houa kotoa pē, 'oku 'i ai 'a e ongo ki'i tamaiki 'e toko ua 'i Nu'u Sila' ni 'oku fakalavea'i, pā'usi'i fakalielia'i pe fakaeloto kināua. 'Oku totonu ke ta'ofi eni. Kuo pau ke tau fakahoko ho tau tūkuingata' ke malu'i 'a e fānau' me'i ha 'a nau mo'ui lavelaveili me'i he ngaahi nunu'a kovi 'o e ngaahi me'a' ni. Ko e fānau kotoa pē 'oku totonu ke nau ma'u 'a e ngaahi faingamālie lelei taha kotoa pē 'oku ma'u 'e he fonua' ni pea ko e fānau kotoa pē 'oku 'i ai 'e nau totonu ke nau tupu mo'ui lelei, ongo'i fekau'aki pea nau lavame'a.

Kau mai, kau ki hono alea'i eni' pea fakahā mai 'a e me'a 'oku' ke fiema'u ma'a 'e tau fānau'.

Hon Paula Bennett

Minisitā ki he Fakalalaka Fakasōsiale' mo e Ma'u Ngāue'

KO E PEPA LANU
MATA KI HE FĀNAU
'OKU NGALINGALI 'E
UESIANGOFUA'

Tēpile ki he Kanoloto

VAHE 1: Talateu	1
Ko e vīsone 'a e Pule'anga	2
Ko e 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e taimi 'o 'e te kei si'i	3
Ko e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua 'i Nu'u Sila	4
Ko e tupu hake 'i Nu'u Sila 'i he ngaahi 'aho ni	7
Ko hai 'oku 'i ai hano fatongia?	7
Ngaahi fakahokohoko ngāue 'a e Pule'anga lolotonga	8
Ko e ngaahi fokotu'u ngāue 'a e Pule'anga	8
VAHE 2: Vahevahe 'a e fatongia	9
Ngaahi mātu'a' mo e kau tauhifānau	9
Ngaahi Komunitii	11
VAHE 3: Fakahaa'i 'a e Takimu'a	13
Palani Ngāue ma'a' e Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua	13
Ngaahi liliu ki he lao	15
Ko e fengāue'aki mo e kāinga, ngaahi ha'a', mo e kau taki 'o e kakai Mauli	17
VAHE 4: Fai ha ngaahi liliu ki ha tu'utu'uni ngāue 'oku uho'aki 'a e fānau	18
Vakai'i 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' ke ma'u mei ai ha ngaahi ola 'oku toe lelei ange' ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua	18
Tu'utu'uni ngāue ke 'uluaki vahe'i 'a e pa'anga ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua	21
Tokangaekina 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua	23
Fevahevahe'aki 'o e fakamatala	24
VAHE 5: Fai ha ngaahi liliu ki ha founa fakahoko ngāue 'oku uho'aki 'a e fānau	26
Fakalelei'i 'a e kau ngāue ki he fānau	26
Toe lelei ange 'a hono fakafehokotaki atu 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi	28
Fakalelei'i 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi sēvesi	30
Fai mai ha'o lau	32
Ko Ho'o Mou Ngaahi Tali	32

Ko e Pepa Lanu Mata ki he Longa'i Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua'

Ko ha 'Pepa Lanu Mata' ko ha pepa ia ke alea'i 'a ia 'oku hā ai 'a e ngaahi fakakaukau 'oku fiema'u 'e ha pule'anga ke vakai'i 'e he kakai 'o e fonua' kimu'a pea toki fai ha 'a nau ngaahi tu'utu'uni aofangatuku. 'Oku hoha'a 'a e Pule'anga Nu'u Sila' felāve'i mo e tokolahi 'o e longa'i fānau kei iiki 'oku 'ikai lava ke nau tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a. 'Oku hā atu 'i he Pepa Lanu Mata' 'a e ngaahi fakakaukau kehekehe ki he founa 'e ala fakalelei'i ai 'a e tataki 'oku fai ma'a' e longa'i fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', ngaahi liliu ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue', pea mo e ngaahi liliu ki he founa 'o hono fakahoko 'o e ngaahi sēvesi'.

FEVAHEVAHE'AKI 'A E FATONGIA'

Ngaahi Mātu'a' mo e Kau Tauhifānau'

'E lava ke toe fakakaukau'i 'e he Pule'anga' 'ene ngaahi fakamole ma'a' e ngaahi mātu'a' ke fakapapai'i 'oku' ne fakahoko 'a e liliu lelei taha' 'i he taimi totonu taha', ma'a' e ngaahi mātu'a' mo e kau tauhifānau 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi mo e ngaahi polokalama 'e ala fakakaukau'i 'e he Pule'anga' 'i ha 'a ne toe vakai'i 'a e tokoni ma'a' e mātu'a' mo e kau tauhifānau?
- 'Oku potupotutatau nai hono fakahoko 'e he ngaahi potungāue fakapule'anga' 'a e nau tokoni ki he ngaahi mātu'a', kau tauhifānau' pea mo e ngaahi fāmili' mo e kāinga' ke nau lava ai 'o fakahoko ho nau ngaahi fatongia' pea toe malu'i foki ai 'i he taimi tatau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'?
- Ko fē 'a e taimi ke hū atu ai 'a e ngaahi potungāue fakapule'anga' 'o tokoni ki he ngaahi fāmili' mo e kāinga'?

Ngaahi Komiunitii'

'E hokohoko atu ai pē hono tokoni'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi polokalama ola lelei 'oku tataki fakakomiunitii', ngāue fetokoni'aki mo e ngaahi komiunitii', pea mo to'o 'a e ngaahi fakangatangata 'oku' ne ta'ofi 'a hono ma'u 'e he ngaahi komiunitii', 'ia kinautolu pē, 'a e ngaahi tali ki he ngaahi palopalema 'oku nau fehanganagai mo ia'.

- 'E anga fēfē hano faka'ai'ai 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi komiunitii' ke toe lahi ange 'a 'e nau tali 'o ho nau fatongia ki hono tauhi 'o e tūkunga lelei 'a 'e nau fānau'?
- Ko e hā 'a e ngaahi fakangatangata 'oku fiema'u ke to'o kae faka'atā 'a e ngaahi komiunitii' ke toe lahi ange 'a 'e nau tali 'o ho nau fatongia ki hono tauhi 'o e tūkunga lelei 'a 'e nau fānau'?
- Ko e hā 'a e me'a te ke ala fai 'i he komiunitii' ke tokoni'i pe kamata'i ha ngaahi ngāue fakakomiunitii' ke tokoni ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'?

FAKAHAA'I 'A E TAKIMU'A'

Palani Ngāue ma'a' e Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua'

'E lava ke fa'u mo fakahoko 'e he Pule'anga' ha Palani Ngāue ma'a' e Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua' 'a ia 'oku kau ai ha ngaahi taumu'a ngāue fakalūkufua, ngaahi tāketi mo e ngaahi fatongia taliui mahino.

- 'E anga fēfē nai hano tokoni'i 'e ha palani ngāue ke toe lelei ange 'a e ngaahi ola 'oku ma'u 'e he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'?
- Ko e hā ha ngaahi taumu'a ngāue 'e ala fakakau 'e he Pule'anga' 'i ha'a' ne palani'?
- Ko e hā ha ngaahi ngāue 'e ala fakakau 'i ha palani ngāue'?
- Ko e hā nai 'a e ngaahi me'a ke fakamu'omu'a ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he ngaahi fuofua ta'u 'o 'e nau mo'ui', 'i he ngaahi ta'u ako lautohi', pea mo e ngaahi ta'u 'o to'utupu'?

Ngaahi liliu ki he lao'

'E lava ke fakahoko 'e he Pule'anga' ha ngaahi liliu ki he lao' ko ha founa ia ke faka'ilonga'i atu ai 'a 'ene tukupā taimi lōloa ke ne maa'usia ai ha ngaahi ola lelei ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', fakahaa'i ai 'a e ngaahi fatongia taliui takitaha 'e ma'u ai ha ngaahi ola, tu'utu'uni ha ngaahi felipooti'aki 'a e ngaahi potungāue', pea mo fakahoko ha ngaahi liliu ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' pe founa fakahoko ngāue' 'o kapau 'e fiema'u eni.

- 'I ho'o sio 'a 'au', ko e hā 'a e mahu'inga 'o hono ngāue'aki 'o e lao' ke ne langolango ki ha Palani Ngāue ma'a' e Fānau'?
- Ko e hā mo ha ngaahi toe ngāue pe tefito'i tui kehe 'oku' ke pehē ke fakakau 'i he lao'?
- Ko hai nai 'oku totonu ke fiema'u atu 'e he lao' ke ne lipooti mai 'a e tu'unga fakafonua 'oku' 'i ai ha Palani Ngāue'?
- Ko e hā ha ngaahi me'a 'e ala fakakau 'i ha lipooti pehē ni'?

Fengāue'aki mo e whānau, hapū, iwi mo e kau taki 'o e Kakai Maui

'E hokohoko atu 'a e fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga' mo e iwi, hapū mo e whānau ke ta'ofi 'a e hoko ha ngalingali 'e uesiangofua 'a e longa'i fānau' pea mo malu'i 'a e longa'i fānau 'oku lolotonga ngalingali 'e uesiangofua'.

- 'E anga fēfē ha fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga' mo e iwi, ngaahi kautaha 'a e Kakai Maui' mo ho nau kau taki' ke 'oatu ha ngaahi sēvesi ma'a' e longa'i fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi whānau'?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi pe polokalama 'oku lele lelei ke ma'u ai 'a e tamariki ora'?
- Ko e hā 'e ala fakalelei' ke fakapapai'i 'oku ma'u 'a e tamariki ora me'i' he ngaahi sēvesi'?
- 'E anga fēfē ha 'a tau fakaa'u atu 'a e ngaahi sēvesi' ki he whānau 'o e Kakai Maui' 'oku faingata'a 'a e a'u atu ki ai'?

FAI HA NGAHI LILIU KI HA TU'UTU'UNI NGĀUE 'OKU UHO'AKI 'A E FĀNAU'

Vakai'i 'a e fakamole 'a e Pule'anga' ke ma'u ai ha ngaahi ola 'oku toe lelei ange ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

'E lava ke toe fakakaukau'i 'e he Pule'anga' 'e ne ngaahi fakamole ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea 'unuaki'i 'e ne ngaahi fakapa'anga' ki ha ngaahi polokalama mo ha ngaahi sēvesi 'oku 'i ai ha nau makatu'unga 'i ha ngaahi fakamo'oni pau. 'E toe lava foki ke toe lahi ange 'a 'e ne tāketi'i fakapa'anga' 'e ne fakamole ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

- 'Oku' ke pehē nai 'oku tonu ke toe fakalahi 'e he Pule'anga' ha ngaahi sēvesi 'oku tāketi pau ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua? Kapau 'oku' ke tali 'io, 'e to'o nai mei fē 'a e pa'anga ke fakahoko'aki eni?
- 'Oku totonu nai ke toe fokotu'utu'u fakahokohoko fo'ou 'e he Pule'anga' 'a 'e ne ngaahi fakamole' ke fakaai ha ngaahi ngāue tōmu'a lahi ange; 'a ia ko ha ngaahi sēvesi lahi ange ma'a' e longa'i fānau' iiki ange' pea mo/pe ha ngaahi sēvesi ma'a' e fānau' ke matatali'aki ha ngaahi palopalema 'i he taimi 'oku nau kamata hoko mai ai?
- Kapau 'e pehē, 'e to'o nai mei fē 'a e pa'anga?

Tu'utu'uni ngāue ke 'uluaki vahe'i 'a e pa'anga ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

'I he taimi 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi sēvesi', 'e lava 'e he Pule'anga' 'o fakamu'omu'a 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau tauhi'.

- Ko e hā nai 'a e tu'unga ke 'oange 'e he Pule'anga' ki he ngaahi fāmilī mo e kāinga 'o kinautolu 'oku nau tauhi 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he taimi 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi sēvesi 'oku kaungatonu ki he longa'i fānau 'oku nau tauhi?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'oku' ke pehē 'oku totonu ke fakakau 'i he tu'utu'uni ngāue ko eni?

- Ko e fē 'a e taimi ke fakamu'omu'a ai 'a e kakai lalahi 'oku nau tauhi 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he ngaahi sēvesi kehe?

Tokangaekina 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

'Oku fiema'u 'e he Pule'anga' ke toe tokolahi ange 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmilī' mo e kāinga' 'oku nau ma'u atu 'a e tokoni totonu 'i he vave taha'. 'E lava ke ne fakahoko ha ngaahi liliu ke toe lelei ange ai 'a hono muimui'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo toe lelei ange ai 'a e ngaahi founa' 'o hono fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatata'.

- Ko e hā 'a e lahi 'o hono muimui'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'oku totonu ke fakangofua 'e he Pule'anga?
- Ko hai 'oku totonu ke ne muimui'i 'a e longa'i fānau matamata uesiangofua' pea ko e hā 'a e ngaahi makatu'unga ke fakahoko'aki eni?
- 'E anga fēfē hano fakasi'isi'i 'o e ngaahi nunu'a kovi 'o hono toe fakalahi ange 'a hono muimui'i 'o e fānau matamata uesiangofua?
- Ko e hā mo ha ngaahi toe founa kehe ange 'e ala ngāue'aki ke muimui'i'aki 'a e fānau matamata uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmilī' mo e kāinga?
- Ko e hā 'a e ngaahi fakamatata 'e lava, pe 'e fiema'u atu, ke vahevahe 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' fekau'aki mo e longa'i fānau matamata uesiangofua?
- 'E makatu'unga nai 'i he hā ha 'a nau vahevahe atu 'a e fakamatata ko ia?
- Ko hai 'e ala lava ke ne vahevahe atu 'a e fakamatata', pea kia hai?
- Ko e hā ha toe me'a kehe ke fakahoko 'e he Pule'anga' ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' mo e ngaahi sēvesi 'a e ngaahi fakamatata kotoa pē ke fakahoko'aki 'e nau faitu'utu'uni' felāve'i mo e ngaahi sēvesi lelei taha ma'a' e fānau matamata uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmilī' mo e kāinga?

FAI HA NGAHI LILIU KI HA FOUNGA FAKAHOKO NGĀUE 'OKU UHO'AKI 'A E FĀNAU'

Fakalelei'i 'a e kau ngāue ki he fānau'

'E toe lelei ange 'a e ngaahi ola ma'a' e fānau' 'i hano fakahoko atu 'a e ngaahi sēvesi' 'e ha kau ngāue fakapalōfesinale taukei 'i ha founa 'oku maau ange. 'E lava 'e he Pule'anga' ke fakapa'anga 'a 'e ne kau ngāue ki he fānau'.

- Ko e hā 'a e me'a 'e ala fakahoko ke fakalelei'i pe tu'uaki ai 'a e fengāue'aki fakataha 'a e kau ngāue fakapalōfesinale' mo e ngaahi sēvesi?
- Ko e hā 'a e ngaahi tefito'i tui, ngaahi tu'unga taukei pe tu'unga lelei 'oku totonu ke fakakau 'i he ngaahi 'uluaki fiema'u mu'omu'a taha 'e fiema'u atu ki ha kau ngāue ki he fānau?
- Ko hai 'oku totonu ke kau 'i ha kau ngāue ki he fānau?
- Ko e hā mo ha ngaahi liliu kehe 'e lava ke fakahoko ke hiki'i hake 'aki 'a e ola lelei 'a e faifatongia 'a kinautolu 'oku nau ngāue ki he fānau?

Toe lelei ange 'a hono fakafehokotaki 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi'

'Oku 'i ai 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'oku 'ikai ke nau ma'u atu 'a e ngaahi sēvesi' 'e ala tokoni atu kiate kinautolu'. 'E lava ke toe fakalelei'i ange 'e he Pule'anga' 'a e ivi matatali 'o e ngaahi sēvesi 'oku ma'u atu 'e he kakai lalahi 'oku nau tokanga'i 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi fāmilī' mo e kāinga'.

- 'E anga fēfē ha toe lelei ange 'a hono fakafehokotaki'i 'e he ngaahi sēvesi taaimu'a 'a e Pule'anga' 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmilī' mo e kāinga', ki he ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'e ala fakakau 'i he ngāue ko eni' ke toe lelei ange ai 'a hono fakafehokotaki'i 'o e fānau uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u?
- Ko e hā mo ha ngaahi liliu kehe 'oku' ke pehē 'e ala fakahoko ke fakapapau'i 'oku fakafehokotaki atu 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi te nau ala 'inasi mei ai?

Fakalelei'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi sēvesi'

'E lava ke fakalelei'i 'e he Pule'anga' 'a e anga 'o hono fakahoko 'o e ngaahi sēvesi' koe'uhi' ke faingofua 'a hono ma'u', taau pea hoa mo e ngaahi fiema'u faka'ulungāanga' 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmilī' mo e kāinga'.

- 'E anga fēfē ha toe lelei ange 'a hono faka'aonga'i 'o e ngaahi senitā ki he akoteu' pea mo e ngaahi 'apiako' ko ha ngaahi feitu'u ia ke fakahoko mei ai ha toe konga lahi ange 'o e ngaahi sēvesi?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'oku totonu ke toe lelei ange 'a e fakafehokotaki ki ai', pea 'e fakahoko fēfē eni?
- Ko e hā mo ha ngaahi faingamālie kehe 'oku ma'u ke fakahoko lelei 'aki 'a e ngaahi sēvesi ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi fāmilī' mo e kāinga?

Talateu

Tefito'i Fekau

Ko e vīšone 'a e Pule'anga ' ma'a ' e fānau kotoa pē ke nau tupu lelei, ongo'i fekau'aki pea mo lavame'a. Ko e tokolahi 'o e fānau 'i Nu'u Sila ni ' 'oku nau nofo 'i he malumalu 'o e vīšone ko eni ' 'aki 'a e pou pou 'a 'e nau ngaahi mātu'a ' , pea mo ho nau fānili ' mo e kāinga ' . Meimei ko e pēseti 'e 15 'o e fānau 'i Nu'u Sila ' 'oku ngalingali 'oku 'ikai ke nau ma'u ha tu'unga lelei. 'Oku hoha'a 'a e Pule'anga ' felāve'i mo e fānau ko eni ' pea ko kinautolu 'oku fakatefito ki ai 'a e tokanga 'a e Pepa Lanu Mata ' ko eni ' .

Ko e Pepa Lanu Mata ko eni ' kuo fa'u ia 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakatotolo, ngaahi fakamo'oni mo e ngaahi fakamatala kuo 'osi tātānaki. 'Oku ala ma'u atu eni mei' he www.childrensactionplan.govt.nz 'o 'osi fokotu'utu'u kinautolu ki he ngaahi vahe koe'uhī' ke ke 'ilo mei ai pe ko e hā 'a e ngaahi fakamatala na'e faka'aonga'i ki heni'.

Ko ha Pepa Lanu Mata ko ha pepa ia ke alea'i ai 'a e ngaahi fakakaukau 'oku fiema'u 'e ha Pule'anga ke 'ahi'ahi'i mo tālanga'i 'e he kakai 'o e fonua' kimu'a pea toki fakahoko ha'a' ne ngaahi tu'utu'uni.

'Oku hoha'a 'a e Pule'anga Nu'u Sila' felāve'i mo e tokolahi 'o e fānau 'oku nau kei iiki kā 'oku 'ikai lava ia ke nau tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a. 'I he taimi 'oku hoko ai eni', 'oku lahi leva 'a e ngaahi nunu'a mo e ngaahi mole 'oku hoko ki he fānau ko eni' mo e tokotaha kotoa pē 'i he lele lōloa'.

Kuo ngāue mālohi 'a e Pule'anga' ke fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ko eni' ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. Ko e ngaahi fakalelei ko eni' 'e hoko ai ha tupulaki 'a e kau atu ki he akoteu' mo ne fakafekefeka 'a e ngaahi sēvesi ki he polokalama Well Child pea mo e ngaahi sēvesi malu'ī'. Kā neongo eni', 'oku kei tukupā pē 'a e Pule'anga' ke ne fakahoko ha ngaahi liliu lahi ange. Kuo faka'ilonga'i ai 'e he Pule'anga' 'e lahi ange 'a e ngaahi fakalelei 'e ala fakahoko ke toe lelei ange ai 'a hono malu'ī 'o e fānau' mo ta'ota'ofi ai 'a 'e nau hoko ko ha fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua.

'Oku 'ikai 'i ai ha ngaahi solova'anga faingofua ia pea 'oku tau 'i ha 'ātakai 'oku ha'iha'isia ai 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga'. 'Oku fakaafe'i atu koe 'e he Pule'anga' ke fai mai ha'o lau fekau'aki mo e ngaahi me'a te ne lava ke fakalelei'i'aki 'ene ngaahi tu'utu'uni ngāue' mo 'ene ngaahi sēvesi', pea mo ha founa ke ne ngāue lelei ange ai mo e ni'ihī kehe' ke 'inasi ai 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

Kuo 'i ai 'a e fakapa'anga lahi 'a e Pule'anga' ki he fānau' mo ho nau ngaahi fānili' mo e kāinga' 'i he ngaahi tafa'aki 'o e 'ekonōmika', fefononga'aki', mo'ui lelei', mo e ako', pea mo e ngaahi tafa'aki lahi ange foki heni. Kaekehe, 'oku 'ikai ko e ngaahi kaveinga eni ia 'oku hu'ufataha ki ai 'a e tokanga 'a e pepa' ni he 'oku lolotonga tataki 'e he Pule'anga' ia ha ngaahi ngāue 'i he tafa'aki ko eni'.

Ko e mātu'a' mo e kau tauhifānau' 'a e 'uluaki mo e fuofua mafai 'oku fa'aki lahi taha 'i he fānau' mei' he taimi 'oku nau kei iiki ai'. 'Oku 'ikai toe fehu'ia 'a e fatongia 'o e mātu'a' mo e kau tauhifānau' ke nau fakahoko 'a e me'a 'oku totonu' ma'a 'e nau fānau'. 'Oku hoko 'i he 'e te a'usia ko ia 'a e tu'unga mātu'a' 'a hono hilifaki mai 'a e ngaahi fatongia liliu mo'ui mo tu'uloa foki. Ko e tokolahi 'o e ngaahi mātu'a' 'oku nau tali 'a e fatongia ko eni' 'o tatau ai pē kapau 'e hoko eni ko ha me'a ia ke nau faingata'a'ia ai.

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi fāmili' mo e kāinga' ke tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a ai 'a e fānau'. 'I he tuku'au 'o taimi', kuo fakatokanga'i ai 'e he ngaahi sōsaieti' 'a hono fiema'u 'o ha kolo kakato ke nau 'ohake ha ki'i tamasi'i pe ta'ahine – 'oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi kaungāme'a', ngaahi kaungā'api', hapū, iwi, ngaahi mēmipa 'o e komiunitii' pea mo e kau taki'.

Ko e Pule'anga' ko e konga pē ia 'e taha. 'Oku hoko 'a e ngaahi me'a lahi ke nau uesia 'a e ngaahi me'a 'oku hoko ki he fānau' 'o hulu hake ia 'i he mafai 'o e Pule'anga' – 'o hangē ko e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he tu'unga fakapa'anga 'o e fonua' mo e māketi ngāue' pea mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'i ho tau ngaahi 'api'. 'Oku fiema'u ke tau kaungā fatongia'aki 'a hono tokangaekina 'o e fānau Nu'u Sila'.

Ko e vīsone 'a e Pule'anga'

Ko e vīsone 'a e Pule'anga' ki he fānau' – 'a ia ko kinautolu kotoa pē 'oku nau si'i hifo 'i he ta'u 18 – 'i Nu'u Sila', ko eni:

Ke Tupu Lelei, Ongoi Fekau'aki, Lavame'a 'a e Fānau Kotoa Pē

Tupu Lelei	Ongoi Fekau'aki	Lavame'a
<ul style="list-style-type: none"> Ke mo'ui lelei Ke malu'i me'i ha fakatamaki mo tauhi kinautolu ke nau nofo malu mo hao Ke fakaai 'a 'e nau ngaahi tefito'i fiema'u fakasino' (me'atokoni, nofo'anga, vala) 	<ul style="list-style-type: none"> Ke fekau'aki mo tokoni'i kinautolu 'e he 'e nau mātu'a' / tauhifānau', ho nau fāmili' mo e kāinga' mo e komiunitii' Ke nau lotoma'u 'i he 'e nau 'ilo ho nau kita', 'e nau lea' mo ho nau 'ulungāanga fakafonua' Ke nau vā lelei mo ho nau ngaahi kaungāme'a' pea mo e kakai lalahi' 	<ul style="list-style-type: none"> Ke nau ma'u ha ngaahi makatu'unga mālohi ki he 'e nau ako lolotonga 'o 'e nau mo'ui' Ke nau ma'u 'a e poupou 'oku nau fiema'u ke nau mo'ui 'aonga ki ho nau kaha'u' mo ia 'o Nu'u sila' Ke lavame'a 'a e fānau Mauli' 'i ho nau tangata'ifonua' ko e Kakai Mauli kinautolu Ke lavame'a 'a e fānau' 'i ho nau 'ulungāanga fakafonua'

Ke tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a 'a e fānau', 'oku fiema'u ke faipoupoua kinautolu 'e he mātu'a 'oku tokanga mo anga'ofa, fāmili mo ha kāinga, pea mo ha ngaahi fakafehokotaki'anga 'oku nau anga'ofa. 'I he 'e nau ma'u 'a e 'ātakai totonu', 'e tupu ai 'a e fānau', 'o nau ako mo si'isi'i ange ai 'e nau mo'ui fakafalala'. 'E 'i ai 'e nau ngaahi faka'amu ki ho nau kaha'u' pea te nau fai ai ha tākaki mahu'inga ki ho tau komiunitii' mo ho tau fonua'.

Kā 'oku tau 'ilo foki 'oku fu'u tokolahi 'a e fānau 'oku 'ikai ke nau 'i ha tūkunga lelei:

- 'I he 2009/10, na'e fakapapau'i ai 'e he Child, Youth and Family 'a e keisi tautea'i, paa'usi'i fakalielia mo li'ekina 'e 21,000
- 'Oku laka hake 'i he fānau ako 'e toko 30,000 'oku nau li'aki ako 'i he 'aho ako takitaha
- Ko e toko 7,342 'o e kau nofo mei he ako' 'i he 2009 na'e te'eki ma'u ha 'a nau faka'ilonga fakaako
- Ko e toko 13,315 na'e fakatākoto 'i he ngaahi falemahaki' 'i he 2008/9 ko e fānau ia ne nau si'i hifo 'i he ta'u 5, 'i ha ngaahi 'uhinga na'e mei ala kalofi pē. 'I he ta'u tatau pē, ko e fānau 'e toko 1,286 na'a nau tākoto he falemahaki' ko e nunu'a ia 'o ha tā, li'ekina pe ngaohi kovia
- 'I he 2010, ko e fānau 'e toko 47,374 (ta'u 0–16) na'e 'i ha feitu'u, pe na'a nau fa'a nofo fakataha mo ha tokotaha na'e fakahoko ki ai ha hia, 'i ha taimi na'e fakahoko ai ha hia fakalavea 'i he fāmili' 'a ia na'e lipooti atu ki he kau Polisi'.

Ko e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', 'o hangē ko kinautolu 'oku fakafongia' i atu 'e he ngaahi fika 'i 'olunga', ko kinautolu 'oku hu'ufataha ki ai 'a e tokanga 'a e Pepa Lanu Mata' ni.

KO E TALITE 'O WAITANGI'

Ko e Talite 'o Waitangi, ko e tohi fatu'anga ia 'o Nu'u Sila, pea ko e fakaheheka'anga langafonua' ia pea 'oku kei hokohoko atu ai pē 'a 'ene fakafuo 'a e fonua' ni mo hono kaha'u. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi tefito'i tui 'oku hā 'i he ngaahi kupu 'e tolu 'o e Talite' ki hono faka'esia 'o e hala ke tokoni'i'aki 'a 'e tau fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku kau heni 'a e fakafekau'aki' pe partnership (kupu 'uluaki'), malu'ī pe protection (kupu ua) mo e fengāue'aki' pe participation (kupu tolu). Ko e vā fengāue'aki lelei 'o e Pule'anga' mo e iwi 'a e ongo fa'ahi fetuiaki 'i he talite, 'oku' ne fakamahu'inga'i 'a e fānau' ko e "taonga" pe makakoloa kinautolu, pea mo hono fakapapau'i 'oku kau kakato atu 'a e ngaahi fāmili' mo e kāinga' ki he sōsaieti 'o e 'aho nī, 'o kau ai 'a e fakaekonōmika fakaeonopooni, ko e ngaahi fa'unga mahu'inga ia 'i he palani ki he kaha'u' 'i Nu'u Sila.

'E tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a 'a e fānau' – 'o 'ikai 'iate kinautolu pē – kā 'i he 'e nau kau ko e konga kinautolu 'o e ngaahi fāmili' mo e kāinga', pea mo e ngaahi komiunitii'. Ko e fānau, tautautefito ki he longa'i fānau kei iiki, 'oku nau fakafalala ki he 'e nau mātu'a' mo ho nau kau tauhi. Ko ia ai, 'oku muimui 'a e pepa' ni ki ha founga 'oku' ne uho'aki 'a e fānau' pea fakahu'utaha 'ene tokanga' ki he fāmili' mo e kāinga'.

Ko e 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e taimi 'o 'e te kei si'i'

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga' 'a e faka'au ke lahi ange 'a e ngaahi 'ilo 'oku hā ai 'a e mahu'inga ke mātu'aki lelei 'a e taimi 'o e kei si'i, tautautefito ki he ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui, pea mo 'i ai ha nonofo 'oku māfana mo fe'ofofani 'i hoto vaha'a mo 'e te mātu'a' pe tauhifānau'.

'Oku hā me'i he fakatotolo' ko e kakai fefine feitama 'oku nau mafasia mo loto hoha'a' 'e ngalingali ke nau fanau'i mai ha ngaahi pēpē 'oku tuai 'a 'e nau tupu' mo 'e nau lalaka ki mu'a', pea te nau ngali hoko atu mo kinautolu 'o fanau'i ha ngaahi pēpē 'oku 'i ai ha nau ngaahi palopalema fakaeloto mo fakae'ulungāanga. Ko e ni'ihī 'o e ngaahi uesia ko eni 'i he lolotonga 'o e feitama' pe ko e ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui' he 'ikai lava ke hoko ia ko ha 'ulungāanga tu'uma'u 'o kapau 'oku' ne ma'u 'a e tokoni 'oku tuha mo ia' 'i he taimi faingamālie vave taha'.

'Oku fakahā foki 'a e mahu'inga 'o e akoteu' 'e he ngaahi tohi fekumi lahi. Ko e pēseti 'e valungofulu 'o e ngaahi fa'unga 'o e 'atamai' 'o ha ki'i tamasi' pe ta'ahine 'oku tupu ia 'i he fuofua ta'u 'e tolu 'o 'ene mo'ui. 'I he vaha'a 'o hono fanau'ī ki hono ta'u tolu, 'oku hanga 'e he ngaahi me'a lelei pe kovi 'oku hoko, 'o uesia 'a e anga 'o hono "tau uaeai" 'o e 'atamai' 'o e fānau. 'E lava ke uesia heni 'a e anga 'o 'e nau hoko atu ki he ngaahi ta'u 'o e to'utupu' mo 'e nau hoko ko e kakai lalahi'.

Ko e ngaahi fakafehokotaki'anga ko ia ki ha ngaahi ola kovi 'i he 'e nau hoko ko e kakai lalahi' 'oku hā mahino mai ia meiate kinautolu 'oku 'ikai lelei 'a 'e nau ngaahi a'usia 'i he 'e nau kei iiki. Ko e fānau ko ia 'oku 'i ai 'e nau fetu'utaki mo e Child, Youth and Family 'oku liunga nima 'a e ngalingali ke nau ma'u ha tautea tauhi pilisone 'i he 'e nau a'u ki he ta'u 19–20, 'o fakafehoanaki kiate kinautolu 'oku 'ikai ha 'a nau fetu'utaki mo e Child, Youth and Family. 'Oku toe lahi foki mo hono hiki tohi 'o e ngaahi 'ilo fekau'aki mo e ngaahi fakafehokotaki 'i he vaha'a 'o e ngaahi a'usia 'i he taimi 'o e kei iiki' pea mo e ngaahi palopalema faka'atamai 'i he 'e nau hoko ko e kakai lalahi, ngāue hala'aki 'o e faito'o konatapu, kovi 'a e tu'unga fakaako' pea mo e ngaahi ola kovi 'i he ma'u ngāue'. 'Oku mā'olunga 'a e mole 'oku hoko ki he tokotaha fakafo'ituitui' pea mo e sōsaieti' fakakātoa 'i he taimi 'oku 'ikai ma'u ai 'e he fānau' ha kamata'anga lelei 'i he mo'ui. Koe'uhī 'oku tau 'ilo 'oku mahu'inga ke lelei 'a e taimi 'o e tupu hake 'i he kei si'i, 'oku fiema'u ke fakahu'utaha 'e tau tokanga' ki he fānau ko ia 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

KONIVĒSIO FAKAMĀMANILAHĪ KI HE NGAĀHI TOTONU 'A E FĀNAU'

Fakamāmanilahī, ko e mahu'inga ko ia 'o e fānau' mo e taimi 'oku nau kei iiki ai' 'oku fakatokanga' i ia 'e he United Nation Convention on the Rights of the Child (UNCROC) pe ko e Konivēsio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha' ki he Ngaahi Totonu 'a e Fānau. 'Oku hā atu 'i he UNCROC 'a e ngaahi tefito'i totonu 'a kinautolu kotoa pē 'oku nau si'i hifo 'i he ta'u 18 pea 'oku fakatefito ai 'a e pepa ko enī.

'Oku toe hā atu foki 'i he United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities pe Konivēsio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha' ki he Ngaahi Totonu 'a e Kakai 'oku 'i ai ha 'a nau Ngaahi Faingata'a'ia' 'a e ngaahi malu'i makehe ma'a' e fānau mo e to'utupu 'oku 'i ai ha 'a nau ngaahi faingata'a'ia.

Ko e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua 'i Nu'u Sila'

'Oku faingata'a 'a hono fua mo hono fakamatala'i 'o e tu'unga uesiangofua' koe'uhi' he 'oku fa'a hoko eni meí ha tuifio 'a ha ngaahi fekitoa kehekehe 'oku nau uesia ha ki'i tamasi'i pe ta'ahine pea mo hono 'ātakai' (ho nau ngaahi fa'unga fakaenatula', 'e nau ngaahi mātu'a', fāmili' mo e kāinga', ho nau feitu'u nofo'anga' pea mo e anga 'o e ngaahi sēvesi 'oku nau 'atā ki ai').

'Oku hā foki meí he ngaahi fakamo'oni' 'oku fenga'unu'aki holo 'a e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', meí he tu'unga uesiangofua' 'i he ngaahi taimi kehekehe pea 'i he taimi 'oku hoko ai ha ngaahi fakatamaki. Na'e toki hā mai eni kimui' ni 'a e uesia na'e hoko ki he fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' hili 'a e ngaahi mofuike 'i Christchurch.

'Oku 'ikai ma'u 'e he Pule'anga' ia ha 'īmisi kakato 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. Ko e ngaahi fakamatala kuo tātaki fekau'aki mo e fānau' 'oku fa'a fakahoko ia 'e kinautolu pea 'i loto 'i he ngaahi sekitoa kehekehe (ako', mo'ui lelei', fakalalakaka fakasōsiale', lao'), pea fakataumu'a pau pē ki he ngaahi sēvesi 'oku tuku atu ma'a nautolu'. 'Oku hanga 'e he ngaahi fakatotolo taimi lōloa 'oku fakataumu'a pau pē ki Nu'u Sila ní 'o fakahā mai 'a e ngaahi 'ilo loloto ange ki he ngaahi fehulunaki', ngaahi fakatamaki 'e ala hoko', mo e tō'onga mo'ui 'a e ni'ihī 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua 'i Nu'u Sila'. 'Oku fakahā mai kiate kitautolu 'e he fakatotolo' 'oku:

- 'I ai 'a e ngaahi fekitoa tu'upau 'oku nau tātānaki pea lava ke nau 'ai ke ngalingali 'e uesiangofua ha fānau pea 'e lava ke feliuliuaki 'a e ngaahi fekitoa ko eni' 'i he tupu hake 'a e fānau ko ia'
- 'I ai 'a e ongo vaha'a taimi 'e ua 'oku ngalingali ke lahi ange ai 'a e ngalingali 'e uesiangofua 'a e fānau': 'i he taimi 'oku nau fu'u kei iiki ai' pea mo e taimi 'oku nau a'u hake ai ki he ngaahi ta'u hongofulu tupu si'i'
- fakafuofua ki he pēseti 'e 15 (toko 163,000) 'i ha fo'i taimi pē 'a e tokolahi 'o e fānau 'oku pehē 'oku ngalingali ke nau uesiangofua'.

'Oku mau 'ilo meí he fakatotolo' ko e tu'unga 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ko e ola ia 'o ha tātānaki 'a ha ngaahi fekitoa kehekehe. Neongo 'e 'ikai fa'a hoko 'a e ngaahi fekitoa taautaha' ke hoko ai ha ola kovi, 'e lava ke nau fengāue'aki ke fakatupulekina ai 'a e tu'unga 'oku ngalingali 'e uesiangofua ai 'a e fānau'. Ko e fakatātā 'e ua 'o ha ongo fekitoa taautaha te na malava 'o tātaki atu ki hano ma'u 'o e tu'unga ngalingali 'e uesiangofua ai', ko e tupu masivesiva' pea mo e 'i ai ha faingata'a'ia fakasino pe ko ha mahaki 'e ala fakatu'utāmaki.

'Oku meimei ko e pēseti 'e 20 'o e fānau 'i Nu'u Sila' 'oku nau nofo masiva. 'Oku hā 'i he fakatotolo' 'oku 'ikai uesia 'e he nofo masiva' 'ata'atā pē ia 'a e ngaahi tu'unga 'oku a'u ki ai 'a e mo'ui'. 'E lava pē ha fānau ia na'a nau tupu hake 'i ha 'api na'e 'ikai ke nau fu'u ma'u pa'anga 'o a'usia ha mo'ui 'oku kānokato pea ola lelei 'i he 'e nau hoko ko e kakai lalahi'. Kā 'e lava 'e he nofo masiva', 'i hono fakataha'i mo ha ngaahi fekitoa kehe, 'o uesia lahi 'a e ngaahi kaha'u 'o e fānau'.

'Oku hā 'i he ngaahi fekumi lahi 'e lava ke uesia 'e he nofo masivesiva 'a e fānau 'oku kei iiki' 'o uesia ai 'a 'e nau fakalalakaka fakae'atamai' mo fakae'ulungāanga', pehē ki he 'e ne mateuteu ke ako 'i he 'apiako'. Ko e fānau 'oku nofo 'i he 'api masiva', 'oku ala lava pe 'ikai ke nau kau 'i ha ngaahi sēvesi pe ma'u ha ngaahifaingamālie. 'Oku mau 'ilo meí he ngaahi fekumi' 'oku hoko 'a e nofo masiva' ko ha me'a mamafa ia 'i he ngaahi feitu'u pau, 'o hangē ko e ngaahi feitu'u 'oku lingolingoa mo 'i he tūku'uta mama'o'. 'Oku toe fakamamafa'i foki 'e he ngaahi fika-sitetisitika' ko e fānau 'oku nofo masiva' ko ha me'a mamafa ia 'oku' ne uesia 'a e kakai Mauli', Pasifiki' mo e ngaahi komiuniti kumi hūfanga'.

Ko e 'i ai 'o ha faingata'a'ia pea mo/pe ha mahaki 'oku ngali fakatu'utāmaki ko ha ongo fekitoa ia te na ala uesia 'a e fānau'. 'E malava ke hoko 'a e hulu'u'a 'a e hela'ia', taimi mo e fakamole ki hono tokanga'i ha tama 'oku 'i ai ha no faingata'a'ia pe mahaki ngali fakatu'utāmaki, ke ne uesia 'a e anga 'o e feangainga 'a ha fāmili mo ha kāinga. 'Oku fakafuofua ko e pēseti 'e 10 'o e fānau' (toko 90,000) 'oku nau 'i he vaha'a ta'u 'oku a'u hake ki he ta'u 15 'oku 'i ai ha 'a nau faingata'a'ia – faingata'a'ia fakaako, ngaahi mahaki tauhi (hangē ko e mofi 'uto'), ngaahi faingata'a'ia fakae'atamai pe ngaahi faingata'a'ia fakaesino kehe.

Ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui'

'Oku ngalingali 'e uesiangofua taha 'a e fānau' 'i he taimi 'oku nau fu'u kei iiki ai' (si'i hifo 'i he ta'u 5) koe'uhí ko e kei tupu 'a ho nau 'atamai' pea mo 'e nau kei fakafalala ki he kakai lalahi 'oku nau tauhi kinautolu' ke nau fakaai 'e nau ngaahi tefito'i fiema'u'. Lolotonga 'o e vaha'a taimi ko ení, meimei ko e ngaahi fekitoa 'oku felāve'i mo e mātu'a' ko e ngaahi me'a ia 'oku nau faka'ilonga'i 'a e lahihali ange 'a ha ngalingali ke uesiangofua 'a e fānau'. Ko e ngaahi tefito'i fekitoa te nau ala fakatupu ení 'oku kau ki ai 'a e:

- Mātu'a 'oku 'i ai ha 'a nau palopalema mo e faito'o konatapu' mo e 'alokaholo' (pēseti 'e 3.5 'o e mātu'a)
- Mātu'a 'oku 'i ai ha 'a nau palopalema 'i he mo'ui lelei 'a ho nau 'atamai' (pēseti 'e 20 'o e mātu'a)
- Tauhifānau kovi 'oku' ne tautea'i, paa'usi'i fakalielia'i pe li'ekina 'a e fānau' (toko 4,047 na'e hopo'i 'e he kau Polisi' ki hono tautea'i, paa'usi'i fakalielia'i 'o e fānau' 'i he 2010).

'Oku fakahā mai 'e he fakatotolo' kiate kitautolu 'oku hoko 'a e fetō'aki mo e feke'ike' 'i 'api', pehē ki he nofo vākovi 'i he ngaahi 'ātakai pea mo e fanau', ke ne fakahoko ai ha maumau lahi 'i ha taimi lōloa ki he fanau'. Ko e taha 'o e ngaahi nunu'a 'oku hā mai meí he fānau 'oku' nau tofanga 'i ha fakamamahi, ko ha 'asi vave mai 'a ha ngaahi palopalema fakae'ulungāanga. 'Oku hā 'i he ngaahi fakatotolo 'i Nu'u Sila' 'oku meimei ko e fānau 'e toko 6,000 'oku 'i ai ha 'a nau ngaahi palopalema fakae'ulungāanga kimu'a 'aupito pē ia pea nau toki hū ki he ako'.

Ko e talanoa mo'oni kia Tomu' (vakai ki he puha) 'oku hā mai ai 'a e uesia 'oku hoko ki ha ki'i tamsi'i kei si'isi'i 'i he 'e ne tupu hake 'i ha 'api 'oku 'ikai ma'uma'uluta pea 'ikai 'i ai 'a e 'ofa'.

KO HA TALANOA MO'ONI: KO TOMU

Ko Tomu' ko ha ki'i tamsi'i ta'u nima na'a' ne tofanga lahi 'i hano li'ekina ia 'i he 'e ne kei pēpee', 'o lahi 'a 'ene fa'a fiekaia' pea 'ikai ke fa'a lahi ha'a' ne ma'u ha 'ofa meí he 'e ne fa'ee'. 'I he 'e ne hā ki tu'a', ko Tomu' ko ha ki'i tamsi'i longomo'ui 'aupito, 'oku mohu fifili pea 'oku ngaungaue ma'u pē. Kaekehe, 'oku fu'u faingata'a 'aupito ke ne mālōlō hifo mo fakama'u 'a 'ene tokanga' ki ha ngāue 'oku' ne fai 'i ha vaha'a taimi pau. Ko e mo'ui ko ia 'a Tomu mo 'ene fa'ee' na'e fetō'aki he na'e 'i ai 'a e mahaki fakae'atamai 'o 'ene fa'ee'. Na'a' ne tupu hake mo e kau tauhifānau kehekehe 'e toko fā mei hono kāinga' pea 'oku tātaaitaha pē ha'a' ne fetu'utaki mo hono ngaahi tokoua' mo e tuofāfine'. Ko e tokotaha pē 'oku nofoma'u 'i he 'e ne mo'ui' ko 'ene kui fefine'. 'I he ngaahi māhina si'i kuo hili', na'e pulia ai 'a e fa'ē 'a Tomu'. Na'e fakahā atu ai heni 'e he kau Polisi' ki he Child, Youth and Family 'a 'e nau hoha'a koe'uhí ko Tomu, hili 'a 'e nau ma'u atu 'a e fa'ē 'a Tomu' kuo' ne mālōlō hili ha hulutu'a 'a 'ene ma'u 'a e faito'o konatapu'. Na'e tokoni atu 'a e tokotaha ngāue meí he uelofea' ke nofo pē 'a Tomu mo 'ene kui'.

'Oku 'i ai 'a e ki'i faingata'a'ia fakae'atamai 'o Tomu pe ngalingali 'oku 'i ai ha tatūsia 'i he 'e ne tupu' koe'uhí ko e si'isi'i 'a e ngaahi me'a fakalanga fakakaukau 'i he ngaahi fuofua ta'u 'o 'ene mo'ui'. Kuo 'osi hiki 'a Tomu meí he 'apiako na'e 'i ai' hili pē 'a e teemi 'uluakí pea kuo 'i ai eni 'a 'ene tokotaha faiako tokoni taimi kakato. 'Oku hā mai 'oku tōmui 'a e tu'unga fakaako 'oku' ne 'i ai' fakatatau ki hono to'u ako'. 'Oku pehē 'e he 'e ne faiako' ko Tomu' "'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e tu'unga fakaeloto taau ke ne ako mo feohi ai mo e ni'ihī kehe'".

Fānau ta'u hongofulu-tupu-si'i

Ko e fānau ta'u hongofulu-tupu-si'i (ta'u 12–14) ko ha kulupu ia 'oku ngalingali 'e uesiangofua koe'uhí 'e lava ke toe kovi ange 'i heni 'a e ngaahi palopalema ne nau fehangahangai mo ia 'i he 'e nau kei iiki' 'i ha 'ikai ke nau ma'u 'a e ngaahi faingamālie, tautautefito eni ki he taimi 'oku nau hiki hake ai ki he tu'unga ako kolisi'. Ko e konga 'o e mo'ui 'i he ngaahi ta'u hongofulu-tupu-si'i ko ha 'a nau 'ahi'ahi'i ha ngaahi me'a lahi 'e hā ngali fakatu'utāmaki. Kā neongo ení, 'i he taimi 'oku tupu hake ai 'a e tama ko ia, 'oku toe fihí ange ai 'a e ngaahi fekitoa ia ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea 'oku fa'a hā mai eni 'i he ngaahi tō'onga ngali fakatu'utāmaki 'a ia te nau lava 'o fai ha maumau ki he kei tupu 'a ho nau 'atamaí. Ko e ngaahi tefito'i fakahā'anga 'o e ngalingali 'e uesiangofua' 'i he ta'umotu'a ko ení 'oku kau ki ai eni:

- Li'aki ako' (na'e lipooti mai eni meí he pēseti 'e 8–12 'o e kau ta'u 13–14)
- Ma'u lahi mo ngāue hala'aki 'a e maliuana' ('oku lipooti mai eni meí he pēseti 'e 10–15 'o e kau ta'u 12–19)
- Ngaahi palopalema ki he mo'ui lelei 'a e 'atamaí' (na'e lipooti mai ko e pēseti 'e fitu 'o e fānau ako fefine' mo e pēseti 'e tolu 'o e fānau ako tangata' na'a nau teuteu tāonakita)
- Ngaahi faihia' (puke 'a e toko 8,000 'o e kau ta'u 10–14 'e he kau Polisi' 'i he ta'u 2009/10)
- Inu fakavalevale 'o e 'alokaholo' (na'e lipooti mai eni meí he pēseti 'e 34 'o e kau ta'u 12–17)
- Hā vave mai 'a e tō'onga fakausousa' mo e ngaahi feitama kei ta'u si'i' (ngaahi fā'ele 'e 4,552 'a e fanau 'i he ngaahi ta'u 'o e to'utupu' 'i he ta'u 2010).

Ko e talanoa mo'oni kia Mele' (vakai ki he puha') 'oku hā mai ai 'a e hokohoko faingata'a'ia 'a ha tokotaha 'i he ngaahi ta'u hongofulu-tupu-si'i' ke ne makupusi 'a hono pā'usi'i fakalielia'i ia'.

KO HA TALANOA MO'ONI: KO MELE

Ko Mele' 'oku kei ta'u 14 pea 'oku nofo mo 'ene fa'ee', hono tokoua lahi pea mo hono ki'i tuonga'ane si'isi'i'. Na'e nofo 'a Mele mo 'ene tamaí 'o toki taimi si'i pē eni mei ai hili hano fakahā atu 'e he Child, Youth and Family ki he kau Polisi' na'e fakahoko 'e he 'e ne tamaí' hano pā'usi'i fakalielia'i 'o ha ki'i ta'ahine ta'u hongofulu-tupu kehe. Na'e 'ave atu leva 'a Mele 'o nofo mo 'ene fa'ee' 'o ne fakahā ai na'e toe pā'usi'i mo ia 'e he 'e ne tamaí. Na'e toe fakahā ai foki na'e 'ai ia 'e he 'e ne tamaí' ke ne ngaue'aki 'a e huhu ta'ofi feitama ko ia ko e Depo-Provera. Na'e fakahā ai heni 'e Mele 'a e 'ikai ke ne loto ke ne kei ma'u 'a e huhu fakavaha ko ení pea' ne pehē na'e 'ikai ke ne toe fiema'u eni he na'e 'ikai ke ne toe mohe mo ha taha.

'Oku hoha'a 'a e fa'ē 'a Mele' koe'uhí' ko 'ene toutou puke 'i he loto mafasia', ngāue'aki 'a e maliuana', inu fakavalevale'i 'a e 'alokaholo' pea mo 'ene fa'a kaikaila 'i he 'e ne 'ita'. Na'e toki 'ilo kimui' ni 'e he fa'ē 'a Mele' na'e hifihifi fakama'ama'a pē 'e Mele 'a hono kia'inima'. Na'e toe feinga foki 'a Mele ke ne fufuū'i 'ene me'akai' 'i hono lalo mohenga' pea toe lahi ange 'ene kai' 'i he taimi 'oku loto hoha'a ai'.

'Oku' ne fa'a sai'ia he 'alu ki he ako' pea 'oku hā mai 'oku' ne mo'ui lelei pē, pea 'oku sai'ia 'i he sipotí' mo e hiva' 'i he ako'. Kaekehe, 'oku kei faingata'a'ia pē 'a Mele 'i he ni'ihí 'o 'ene ngaahi lēsoni' pea 'oku fa'a 'iloa 'oku hola meí he ako' 'i he taimi 'oku fu'u tōtu'a ai 'a e ngaahi palopalema' kiate ia'.

Tokolahi 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

Neongo ko e tokolahi 'o e fānau' 'oku ngalingali te nau uesiangofua 'i ha fa'ahinga taimi pē 'i he 'e nau mo'ui', 'oku fokotu'u mai 'e he kau fakatotolo 'i Nu'u Sila' ko e pēseti nai 'e 15 (pe toko 163,000 'o e fānau si'i hifo 'i he ta'u 18) 'i ha fa'ahinga fo'i taimi pē 'oku nau fu'u tu'u uesia 'aupito. 'A ia 'oku 'uhinga eni, kapau 'e 'ikai ha pou pou mo ha tokoni tōmu'a, 'e 'ikai ke nau tupu lelei, ongo'i fekau'aki pe lavame'a. Ko e fika ko ení 'oku fakatefito ia 'i ha ngaahi fakatotolo tu'ukimu'a 'i māmani na'e lele taimi lōloa 'a 'e nau muimui'i ha fānau mei ho nau fanau'i maí ki he 'e nau lalahí 'i Christchurch mo Dunedin.

'I loto 'i he pēseti 'e 15 ko ení, 'oku 'i ai ha fānau ia 'oku toe mahulu ange 'a 'e nau ngalingali uesiangofua' pea toe ngalingali ke nau tofanga 'i ha ngaahi nunu'a kovi 'i he mo'ui' 'o hangē ko ha ngaahi faingata'a'ia 'i he 'e nau ako' mo ho nau 'ulungāanga', ngaahi palopalema ki he 'e nau mo'ui fakasino' mo faka'atamaí, mo'ui fakafalala ki he 'alokaholo' mo e faito'o konatapu', faihia', nofo pilisone', kovi 'a e tu'unga fakaako' mo e ma'u ngāue'.

Ko e tupu hake 'i Nu'u Sila 'i he ngaahi 'aho ni'

'Oku tupu hake 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua 'o Nu'u Sila 'i ha māmani 'oku 'alu pē 'a e taimi' mo 'ene toe fihī ange'. Na'e hā mei' ha savea 'o ha ngaahi fa'ē tokolahi 'i 'Okalani na'a nau fā'ele 'i he ta'u 2009 mo e 2010 ko e meimei vaeua ai na'a nau fakahaa'i mai 'oku nau kau ki he matakali kehekehe 'e ua. 'Oku hā mei' he ngaahi fika 'i he tohi kakai 'o e 2006 ko e pēseti 'e 24 'o e fānau 'i he vaha'a 'o e ta'u 0–17 ko e fānau 'a e kakai Mauli', pēseti 'e 12 ko e kakai Pasifiki pea pēseti 'e 10 ko e kakai mei 'Ēsia. Ko e tokolahi 'o e fānau Nu'u Sila 'oku 'ikai ko ha tupu'i 'lulope kinautolu' 'oku fakautuutu hake ki 'olunga. 'Oku faka'au pē ke toe lahi ange 'a e fiema'u ke folaua 'e he fānau 'o Nu'u Sila' ha māmani 'oku fe'au'auhi 'i ai 'a e ngaahi 'ulungāanga fakafonua mo e ngaahi 'amanaki kehekehe. Ko e ngaahi fāmili ko ia 'oku tupu hake ai 'a e fānau' 'oku toe liliungofua mo vave ange ai 'a e feliuliaki' ia 'i hono fakahoa ki he kuohili'.

'Oku faka'au pē ke lahi ange 'a hono takiekina 'a e fānau' 'e he founa fetu'utaki vave 'aupito mo ho nau ngaahi to'u', 'i ha māmani 'oku fonu ai 'a e mītia', 'initaneti' mo e ngaahi fakamatala'. 'Oku toe vave ange foki 'a e tupu fakafefinelahi mo fakatangatalahi 'a e fānau' 'i he ngaahi 'aho ni' 'i hono fakatatau ki he ngaahi to'utangata 'o e kuohili'. Ko ho nau ngaahi 'ātakai fakasōsiale' 'oku hā mai ai ha tu'unga liliu 'oku toe vave ange, toe tupulaki ange 'a e ngaahi faikehekehe 'i he tūkunga fakaenofu', ngaahi takiekina fakamāmanilahi kehekehe pea mo e ngaahi faikehekehe lahi 'i he ngaahi 'ulungāanga maheni fakamatakali'.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku nau malu'i 'a e fānau' pea faka'atā ai ke nau mo'ui lelei, ongo'i 'ofa'i mo nau 'ūkuma 'i he taimi 'o e faingata'a'. Ko e ngaahi fekitoa ko eni' 'oku nau tupu mei' he ngaahi a'usia lelei 'a e fānau' 'i he taimi 'o 'e nau kei iiki', pea 'i he taimi 'e ni'ihī, 'oku fa'a fakafepikitaki atu eni ki ho nau ngaahi 'ulungāanga fakafonua', pea 'i he 'e nau ako mei' he ngaahi pole 'o e mo'ui' pea mo 'e nau ngaahi a'usia'. 'Oku toe langolango hake 'a 'e nau mo'ui 'ūkuma' kapau 'oku fepikitaki 'a e tama ko ia' mo hono fāmili' mo e kāinga' mo ho nau komiunitii' ke langa hake mei ai mo ha ngaahi tokoni fakalahi. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi fakafehokotaki 'oku fakahoko 'i he 'apiako', ngaahi siasi' pea mo e ngaahi akoteu', pea 'i he ngaahi me'a 'oku hoko 'i he ngaahi feitu'u fakakolo'. 'Oku hanga 'e he founa ko eni' 'o fakamamafa'i 'a e ngaahi mālohinga fakafo'ituitui' mo e fakakomiunitii'. 'Oku' ne poupou mo fakakau atu ki ai 'a e "toe fakaakeake"' pea mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi a'usia 'i he kuohili' ke matatali'aki 'a e ngaahi pole 'o e kaha'u'.

Ko hai 'oku 'i ai hano fatongia?

'Oku ma'u 'e he ngaahi mātu'a', fāmili' mo e kāinga' 'a e lakanga mahu'inga taha 'i hono ohi hake 'o e fānau'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia fakaeloto mo fakapa'anga 'oku ma'u 'e he mātu'a' pea mo e kau tauhifānau' ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he 'e nau fānau' 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke nau tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a ai'. Ko e ngaahi mātu'a, fāmili mo e kāinga tokolahi 'oku lelei 'aupito 'a 'e nau faifatongia'. 'Oku toe mahu'inga foki mo e ngaahi komiunitii', kāinga', mo e ha'a' ke nau langolango ki he ngaahi mātu'a', fāmili' mo e kāinga', ke nau taufonua ai. 'Oku si'isi'i taha ha hoko 'a ha palopalema 'o ma'u ai ha ngaahi ola kovi 'i he taimi ko ia 'oku nau fekoēkoē'i mo nau nofo ai 'i ha komiuniti mālohi.

'Oku 'i ai mo e fatongia 'o e ngaahi pule'anga fakafeitu'u', ngaahi pisinisi', ngaahi kautaha foaki 'ofa' mo e ngaahi kautaha 'i tu'a mei' he pule'anga' 'i hono malu'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo hono ta'ota'ofi 'o e hoko 'a e fānau' ki he tu'unga 'o e ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku toe kau atu foki heni mo e ngaahi kautaha 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi sēvesi fakasōsiale' pea mo e ngaahi ha'a 'oku 'i ai ha nau lakanga 'i hono malu'i 'o 'e tau fānau'.

'Oku 'i ai 'a e tefito'i fatongia 'o e Pule'anga' ke ne fakahoko – ke ne fakahaa'i 'a 'ene takimu'a', fa'u ha ngaahi tu'utu'uni fakangāue pea mo fakahoko ha ngaahi sēvesi ke poupou ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku kau 'i heni 'a hono fakahoko atu ha ngaahi sēvesi mālohi mo lelei 'i he ako' mo e mo'ui lelei', mo e ngāue fakataha mo e ngaahi mātu'a', fāmili' mo e kāinga', mo e ngaahi komiunitii' ke fai ha ngāue ke 'inasi ai 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

Ngaahi fakahokohoko ngāue 'a e Pule'anga lolotonga´

'Oku tukupā 'a e Pule'anga´ ke ne tokoni ki hono malu'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua´ pea mo ta'ofi ha toe tokolahi ange 'a kinautolu 'oku ngalingali 'e uesiangofua´. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi ngāue kuo´ ne fokotu'u ke hoko mei ai ha liliu lelei kuo kau ki ai 'a e:

- **Fakalelei'i 'o e ngaahi sēvesi ki he tauhi´ mo e malu'i´** 'o kau ki ai 'a e ngāue ke fakatahataha'i mai 'a e ngaahi ako´, sivi´ mo e ngaahi tokoni ma'a´ e kau tauhifānau 'i he loto'i fāmili´ mo e kāinga´ ke nau fakataha mo e ngaahi tokoni ko ia 'oku ma'u 'e he kau tauhifānau 'oku totongi 'e he pule'anga´. 'Oku toe kau 'i he ngaahi ngāue kehe kuo fakahoko 'e he Pule'anga´ 'a e polokalama tu'uaki "Never Ever Shake a Baby" (Tapu 'Aupito Ke Lulu'i ha Pēpē), fakapa'anga 'a e kau ngāue 'a e Child, Youth and Family 'i he ngaahi falemahaki´, polokalama "Home for Life" (Ko 'Api 'a e Mo'ui) ke 'oange ai ha ngaahi 'api tu'uma'u ma'a´ e fānau 'oku tauhi fakapule'anga kinautolu´ pea mo nau tokoni'i 'a e ngaahi 'api 'oku tauhi ai 'a e ngaahi fānau ta'u hongofulu-tupu kuo nau fa'ele kei si'i´.
- **Fakalelei'i 'o e 'atā ke hū ki he akoteu´ ma'a´ e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua´** 'aki hono tokonia ha ngaahi polōseki fakakomiuniti´ 'i he ngaahi tafa'aki kuo fakamu'omu'a ke fai ki ai 'a e tokanga´, 'o kau ai 'a hono 'ai ke toe mālohi mo lelei ange 'a e ngāue 'a e ngaahi senitā akoteu´ mo e ngaahi fāmili 'o e kakai Mauli´ mo e kakai Pasifiki´ pea mo e ngaahi fāmili 'oku 'ikai lelei 'e nau tu'unga mo'ui fakasōsiale´ mo faka'ekonōmika´, langa hake ha ngaahi sēvesi fo'ou, pea mo faka'ai'ai ha ngaahi sēvesi 'oku fakahoko pē mei 'api. 'I he ta'u 'e fā ka hoko´ 'oku 'amanaki ko e fānau 'e toko 3,500 te nau 'atā atu ki ha tu'unga akoteu 'oku lelei, ko e ola ia 'o e ngaahi polokalama ko eni´.
- **Fakalahi 'a e ngaahi sēvesi 'oku lolotonga fakahoko ma'a´ e fānau´** 'aki 'a hono fakalelei'i 'a e a'u atu, muimui'i, mo e tu'unga lelei 'a e ngaahi sēvesi Well Child ki he ngaahi fa'ē 'oku fu'u vivili 'a 'e nau fiema'u´, hokohoko atu 'a e ngāue ke fakalahi 'a e ngaahi feitu'u 'oku fakahoko ai 'a e huhu malu'i´, pea mo hono ta'ota'ofi 'o e mofi hui´ 'aki 'a hono sivi ke 'ilo'i vave mo faito'o 'a e mamahi 'o e monga´.

Ko e ngaahi fokotu'u ngāue 'a e Pule'anga´

Kā neongo eni´, 'oku kei malava pē ke fai 'e he Pule'anga´ ha ngāue lahi ange 'i he ngaahi tafa'aki lalahi ko eni´:

- Fevahevahe'aki 'a e fatongia´ – 'e 'ikai malava tokotaha pē 'e he Pule'anga´ 'o fakalelei'i 'a e ngaahi ola 'e ma'u ma'a´ e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua´: 'oku mātu'aki mahu'inga 'a e mātu'a´, pehē foki ki he fāmili´ mo e kāinga´, pea mo e ngaahi komiunitii´
- Fakahaa'i 'a e Takimu'a´ – ko e fakahoko 'e he kau Minisitaa´ ha tukupā taimi lōloa ke fakalelei'i 'a e ngaahi ola 'e ma'u ma'a´ e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua´, pehē ki ho nau ngaahi fāmili´ mo e kāinga´, pea 'i he 'e nau ngāue fakataha mo e kāinga mo e kau taki 'o e kakai Mauli´
- Fai ha ngaahi liliu ki ha tu'utu'uni ngāue 'oku uho'aki 'a e fānau´ – fakahoko 'a e ngaahi fakafetongi ki he ngaahi tāketi´ mo e tokoni fakapa'anga´ 'a ia 'oku fiema'u ke fakalelei'i'aki 'a e ola 'e ma'u ma'a´ e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua´, pehē ki ho nau ngaahi fāmili´ mo e kāinga´
- Fai ha ngaahi liliu ki ha founa fakahoko ngāue´ 'oku uho'aki 'a e fānau´ – ko ha kau ngāue tu'ukimu'a mo mo'ui tukupā 'oku nau ngāue ta'etuku ma'a´ e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua´, pehē ki ho nau ngaahi fāmili´ mo e kāinga´, kā 'oku kei 'i ai pē 'a e ngaahi me'a ke kei fakalelei'i´ 'i he anga 'o hono fokotu'utu'u mo hono fakahoko 'o e ngaahi sēvesi´.

He 'ikai lava ke 'i he ngaahi 'api´ 'a e Pule'anga´ 'o malu'i 'a e fānau´. 'Oku mau fiema'u 'a e tokotaha Nu'u Sila kotoa pē ke nau kau mai ki ai. Ko e ngaahi fokotu'u ngāue 'oku hā atu heni´ 'e fiema'u ki ai ha ngaahi fakafetongi, ha ngaahi faitu'utu'uni faingata'a pea mo 'e tau ngāue fakataha´. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi fokotu'u ngāue´ 'oku mātu'aki tuhu'ipau atu pē ia he kuo 'ilo 'e he Pule'anga´ 'a e ngaahi me'a 'oku lava ke fakalelei'i´, pea ko e ngaahi fokotu'u ngāue 'e ni'ihi 'oku fakaafe'i atu ai kimoutolu ke fai mai ha'a mou lau pe ko e hā 'a e ngaahi fakalelei ke fakahoko 'i he ngaahi komiunitii´, ngaahi fāmili´ mo e kāinga´, pea mo e Pule'anga´. Ko e ngaahi fo'i ngāue kotoa pē 'i he Pepa Lanu Mata´ ni 'oku tuku atu ia ko ha ngaahi me'a "'e ala fakahoko 'e he Pule'anga´" 'o 'ikai pau ia "'e fakahoko 'e he Pule'anga´" koe'uhī he 'oku te'eki fai 'e he Pule'anga´ ia ha ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngāue ke fakahoko´. 'Oku fiema'u 'e he Pule'anga´ ke ne 'uluaki 'ilo'i 'a e anga 'o ho'o fakakaukau´.

Vahevahe 'a e fatongia'

Tefito'i fekau

'E tupu lelei, ongo'i fekau'aki, lavame'a 'a e fānau' 'i he taimi 'oku faipoupoua ai kinautolu 'e he 'e nau mātu'a', kau tauhi', fāmili', kāinga', hapū, iwi', komiunitii' pea mo e Pule'anga'. Ko e fatongia ia 'o kitautolu kātōa ke tau tokanga'i 'a 'e tau fānau'.

Ko e fuofua fatongia ki he fānau' 'oku 'i he 'aofinima ia 'o e mātu'a' mo e kau tauhifānau'. 'Oku 'i ai foki mo e fatongia mahu'inga 'o e ngaahi komiunitii'. 'E 'ikai lava 'e he Pule'anga' tokotaha pē 'o malu' 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pe ta'ofi ha toe lahi ange 'o e tokolahi 'o e fanau 'oku ngalingali 'e uesiangofua.

Ngaahi mātu'a' mo e kau tauhifānau'

'Oku 'i he tu'unga lelei taha' 'a e fānau' 'i he taimi 'oku fakafaingamālie' 'i ai 'e he ngaahi mātu'a', kau tauhifānau' mo e ngaahi kāinga' mo e whānau', ha 'ātakai malu mo fonu 'ofa foki.

'Oku hā 'i he fakatotolo' 'a e mahu'inga 'o hono fakahoko 'o e fatongia tauhi 'o e mātu'a' pea mo hono tauhi 'a e vā lelei 'i he vaha'a 'o e kau tauhifānau' ke fakapapau' 'oku ma'u 'a e tu'unga lelei taha 'e ala lava' 'i he tutupu 'a e tama ko ia', tautautefito ki he mahu'inga 'o ha vā feohi māfana, pea mo e fatongia 'o e ngaahi mātu'a' mo e kau tauhifānau' 'i hono fakaai ha 'ātakai fakatupu fifili mo nau ongo' 'i malu ai foki.

Kā ko hono fakahoko 'o e fatongia tauhi' 'e lava pē ke fa'a faingata'a. Neongo 'oku fetaulaki 'a e ngaahi mātu'a' mo ha ngaahi pole lahi 'i he taimi 'e ni'ihī, ko e tokolahi 'ia kinautolu 'oku nau ma'u ha tokoni mei ho nau ngaahi fāmili', kāinga' mo ho nau ngaahi kaungāme'a'. Ko e tokolahi 'o e ngaahi mātu'a' 'oku nau fakahoko lelei' 'i aupito 'a ho nau fatongia tauhi' 'i he taimi lahi.

Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e ngaahi mātu'a 'e ni'ihī 'oku nau fiema'u ha tokoni mavahe ke nau lava ai 'o fakahoko lelei' 'i ho nau fatongia'. 'E ngali te nau fiema'u ha tokoni mavahe koe'uhi' he 'oku nau kau mo kinautolu 'i he ngalingali 'e uesiangofua' tupu meī' ha ngaahi fekitoa kehekehe pē 'o hangē ko e tō lalo 'a e mo'ui lelei 'a ho nau 'atamai', ko ha 'a nau ma'u faito'o konatapu pe ko ha fetā'aki 'i he nofo fakafāmili'. Ko e pēseti 'e 20 ki he 30 'o e fānau 'oku tautea'i, pā'usi' 'i fakalielia' 'i kinautolu' 'oku nau tupu hake 'o hoko' 'i atu 'a e siakale ko eni 'o e fetā'aki' mo e fakamamahi' pea nau hoko atu mo kinautolu ko ha kau fai tautea' 'i mo paa'usi' 'i fakalielia. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi mātu'a 'oku 'i ai 'e nau fānau 'oku 'i ai ha 'a nau palopalema fakae'ulungāanga pe faingata'a'ia pea 'oku nau fiema'u ha ngaahi 'ilo makehe ke tokoni atu kia kinautolu. 'Oku tau 'ilo foki 'oku tokolahi mo e ngaahi mātu'a 'oku 'i ai mo ho nau ngaahi faingata'a'ia 'o kinautolu.

Ko e ngaahi mātu'a ko ia 'oku nau fiema'u ha tokoni mavahe' 'oku ngalingali te nau ala 'inasi meī' ha ngaahi polokalama kuo 'osi mahino kuo 'aonga pea mo ha ngaahi polokalama 'oku hoa mo ho nau ngaahi 'ulungāanga fakafonua'. Te nau toe 'inasi foki meī' ha ngaahi sēvesi 'oku' ne fakakaukau' 'i mo e ngaahi lelei 'oku tu'u tatau pē ki he fa'ee', tamai' mo e kau tauhifānau angamaheni', 'o hangē ko e ngaahi kui', pehē foki mo hano to'o 'a e ngaahi 'ā vahevahe 'oku nau ta'ofi 'a 'e nau hoko ko ha ngaahi mātu'a lelei mo mālohi (hangē ko ha ngaahi 'uhinga fakae'atamai, faito'o konatapu pe fetā'aki 'i he fāmili').

'I he taimi 'oku tau fakakaukau ai ki he ngaahi fatongia fakatauhi'fānau', 'oku tau fa'a fakakaukau ki he ngaahi fa'ee' pē, kā 'oku fakapapau' 'i meī' he fakatotolo' 'a e mahu'inga 'o e ngaahi tamai'. 'Oku tākaki atu 'a e ngaahi tamai' ki hono langa hake 'a e lotoma'u' mo e loto'ūkuma' 'i he 'e nau fānau', pea mo takiekina kinautolu 'i he 'e nau lavame'a 'i he ako' pea mo hono fakasi'isi' 'i 'a 'e nau kau atu ki ha faihia pea mo hano ngāue hala'aki 'o e faito'o konatapu'.

Ke poupou ki he lakanga mahu'inga 'o e ngaahi mātu'a', 'oku lolotonga fakafaingamālie'i atu 'e he Pule'anga' ha ngaahi sēvesi tokoni mo e ngaahi polokalama 'oku hu'ufataha atu ki he mātu'a' pē.

'E ala lava 'e he Pule'anga' 'o toe vakai'i 'a 'ene fakamole lolotonga ma'a' e mātu'a' ke fakapapau'i 'oku ma'u atu 'a e tu'unga tokoni mālohi fe'unga ma'a' e mātu'a', fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fe'unga pea makatu'unga 'i he ngaahi polokalama mo e ngaahi sēvesi kuo 'osi fakapapau'i 'oku 'aonga pea hoa mo ho nau ngaahi 'ulungāanga fakafonua', pea 'oku kau atu ki ai mo e ngaahi tamai' mo e kau tauhifānau angamaheni', pea 'oku holoki foki mo e ngaahi 'ā vahevahe 'oku nau vaaitu'ua 'a e tokoni ma'a' e ngaahi mātu'a' ('o kau ki heni ha ngaahi hoha'a ki ha ngaahi faingata'a'ia 'o e fānau' pea mo e ngaahi mātu'a/ tauhifānau 'oku 'i ai ha nau ngaahi faingata'a'ia).

'Oku fiema'u ke palanisi lelei 'a e ngaahi tokoni 'oku 'oatu ma'a' e ngaahi mātu'a' mo e ngaahi 'amanaki atu 'a e sōsaieti' pe ko e hā 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi mātu'a'.

'I he taimi 'oku tu'u uesiangofua ai 'a e fānau' mei' ha 'a nau mo'ua 'i ha tō'onga tautea mo pā'usi'i fakalielia mamafa, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ke hū atu 'a e Pule'anga' 'o ngāue ki ai. Kaekehe, 'oku 'ikai fa'a hā mahino ia pe ko e fē 'a e taimi ke hū atu ai 'a e Pule'anga'. 'E lava ha hū tōmu'a atu 'i he ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui 'a e tama ko ia', 'i ha taimi 'oku nau mo'ua ai 'i ha fa'ahinga tauhifānau 'oku 'ikai lelei, ke ne malu'i 'a e fānau' mei hano uesia kinautolu 'e ha ngaahi nunu'a kovi 'i he lele lōloa'. Kaekehe, 'i he taimi 'e hū atu ai 'a e Pule'anga' 'e lava ke ne to'o ai heni 'e ia 'a e ngaahi fatongia 'o e mātu'a', ngaahi fāmili' mo e kāinga'. Ko hono 'ilo'i ko ia pe ko e fē 'a e taimi ke fai ai ha tokoni' pea mo e hā 'a e tokoni ke hokohoko atu' ko ha me'a eni 'oku fa'a fihi.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi mo e ngaahi polokalama 'e ala fakakaukau'i 'e he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga' 'i he 'e ne toe vakai'i 'a e tokoni ma'a' e ngaahi mātu'a' mo e kau tauhifānau?
- 'Oku potupotutatau nai hono fakahoko 'e he ngaahi potungāue fakapule'anga' 'a 'e nau tokoni ki he ngaahi mātu'a', kau tauhifānau' pea mo e ngaahi fāmili' mo e kāinga' ke nau lava ai 'o fakahoko ho nau ngaahi fatongia' pea toe malu'i foki ai 'i he taimi tatau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua?
- Ko fē 'a e taimi ke hū atu ai 'a e ngaahi potungāue fakapule'anga' 'o tokoni ki he ngaahi fāmili' mo e kāinga?

Ngaahi Komiunitii'

'Oku 'i he tu'unga lelei taha' 'a e fānau' 'i he taimi 'oku longomo'ui ai 'a ho nau komiunitii' 'i hono fakamahu'inga'i mo hono tokoni'i kinautolu', ho nau ngaahi fāmili' pea mo ho nau kāinga'.

Ko e ngaahi komiunitii' 'e lava pē ko e feitu'u ia 'oku' ke nofo ai', ngaahi kakai 'oku' ke fehokotaki mo kinautolu' ('o hangē ko e to'utupu, ko ha matakali, kau lea tatau, tui fakalotu, kaungā kumi hūfanga) pea mo e feitu'u 'oku' ke 'alu atu ki ai' ('o hangē ko e 'apiako', ko ha feitu'u tūku'uta, siasi, ngaahi kautaha 'i tu'a meī' he pule'anga', pe ko e 'initaneti').

'Oku 'i ai 'a e fatongia 'o e ngaahi komiunitii' ke fakahoko 'i hono toe hiki'i hake 'o e tu'unga tokoni ma'a' e fānau', ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', koe'uhī' ke nau lavame'a ai mo nau tokanga'i ai kinautolu.

'Oku hā 'i he fakatotolo' ko ha komiuniti mālohi 'oku' ne takatakai'i ha fānau, 'oku 'i ai 'a hono fatongia mahu'inga 'i hono langa hake 'a e fa'a 'ūkuma' pea mo hono tokonia vave 'o e ngaahi fāmili' 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. Ko e ni'ihi 'o ho tau ngaahi komiuniti 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'oku 'iloa kinautolu, 'o hangē ko e ngaahi kulupu kumi hūfanga' mo e toki hiki fo'ou mai', pea mo e ngaahi feitu'u 'oku lingolingoa pe 'i he tūku'uta' mo e feitu'u lotokolo pau.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakatātā lelei 'o e ngaahi polokalama fakakomiuniti 'oku hā 'e ngali iku lelei', 'a ia 'oku fokotu'u ai 'e he ngaahi komiunitii' 'a e ngaahi tali ki ha toe lelei ange ai 'a 'e nau fehokotaki mo pou pou ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', mo ho nau ngaahi fāmili', kāinga', mo e matakali' ke nau lavame'a ai. Kaekehe, ko e lahi 'o e ngaahi komiuniti ko enī' 'oku nau kei fiema'u pē ha tataki, ngaahi fakamatala mo ha fale'i ke toe lelei ange ai 'a 'e nau fakahoko fatongia ke tokoni'i 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'.

'E lava ke toe ma'u foki ha ngaahi komiuniti mālohi 'i hano 'oatu 'e he ngaahi pule'anga fakafeitu'u' ha tataki fakataumu'apau ke tokoni ki he ngaahi komiunitii' ke nau 'omai 'a e ngaahi tali 'e tokoni ki he 'e nau fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua taha', pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. Ko ha fakatātā kimui' ni mai 'oku hā ia meī' he pepa ke alea'i 'i he Palani ma'a 'Okalani'.

FEITU'U': VETEANGE 'O 'OKALANI': PALANI MA'A 'OKALANI' – PEPA KE ALEA'I

'Oku hā atu 'i he pepa fealea'aki ko enī' 'a e vīsone 'a 'Okalani ki he ta'u 'e 30 ka hoko'. 'Oku fakatokanga'i 'e he pepa ko enī' ko hono a'usia ko ia 'o e ngaahi mālohinga 'o e fānau mo e to'utupu kotoa 'o 'Okalani' ko ha poutuliki ia ki hono a'usia 'o e vīsone ko ia', pea ko ia ai, 'oku fokotu'u atu ko hono "fakamu'omu'a 'o e fānau' mo e to'utupu" ko ha ngāue ia ke tu'ukimu'a 'i he Palani ma'a 'Okalani'. 'Oku toe fakatokanga'i foki 'e he pepa' 'oku 'uhinga eni ki hono faitokonia 'o e fāmili' mo e kāinga', ngaahi komiunitii' mo e kakai matu'otu'a ange', 'i ho nau fatongia ko e ngaahi kui, kau tauhi mo e kau takimu'a kinautolu.

'E toe fakaili foki ha ola lelei mo mālohi ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i ha fengāue'aki vāofi 'a e ngaahi komiuniti fakafeitu'u' mo e pule'anga fakafonua' ke ma'u ai ha ngaahi tali fakafeitu'u. Ko ha fakatātā lelei ki heni 'a hono to'o 'o e faingamālie ko ia ke fai 'a e huhu malu'i MeNZB™ ke ta'ofi'aki ha tō 'a e to'umahaki langa'ulu mo langahuī' 'a ia na'e lahi taha 'a 'ene hoko' 'i he ngaahi feitu'u 'oku ngalingali 'e uesiangofua mo mama'o taha'.

FENGĀUE'AKI': TU'UAKI 'O E HUHU MALU'I MeNZB™

Kuo hā eni 'i hono tu'uaki 'o e huhu malu'i MeNZB™ 'i hono fālute eni 'e he ngaahi komiuniti Pasifiki', Mauli', kau nofo fo'ou mai' mo e ngaahi komiuniti 'i he ngaahi feitu'u 'oku lingolingo pe 'i he tūku'uta' 'o nau fa'u ai ha ngaahi founa ngāue fakafeitu'u ke fakakau mai ai 'a e ngaahi fāmili mo e kāinga 'oku faingata'a 'a e a'u ki ai'. Ko e ola lelei ko ia 'a hono tu'uaki 'o e huhu malu'i MeNZB™ na'e makatu'unga ia 'i he taaimu'a 'a e kau taki 'o e komiunitii', kau taki 'o e kau ngāue fakapalōfesinale fakafeitu'u', pea mo hono fakamu'omu'a 'o hono vahe'i 'o e ngaahi nāunau ma'a' e ngaahi fāmili mo e kāinga 'oku ngalingali 'e uesiangofua taha 'i he ngaahi komiuniti ko ia'. Na'e fakakau mai ki heni 'a e ngaahi fakafehokotaki'anga kotoa pē pea na'a nau ngāue fakataha ke lava 'o ma'u ai 'a e tu'unga mā'olunga 'o e kakai na'a nau huhu malu'i MeNZB™ 'i ho nau ngaahi komiunitii'.

Koe'uhi' ko e mahu'inga 'o e ngaahi komiunitii', 'e lava 'e he Pule'anga' 'o:

- Hokohoko atu 'a 'ene tokoni'i 'a e ngaahi polokalama ola lelei 'oku tatakaki fakakomiuniti 'a ia 'oku 'i ai ha nau fatongia 'i hono malu'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'
- Ngāue fakataumu'apau mo e ngaahi komiunitii' mo e kau taki 'o e ngaahi komiunitii' ke fakalelei'i 'a e ngaahi ola 'e ma'u ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'
- Ngāue ke to'o 'a e ngaahi fakangatangata 'oku nau ta'ofi 'a hono ma'u 'e he ngaahi komiunitii' 'a 'e nau ngaahi tali pē 'a nautolu, hangē ko e ngaahi konituleki pule'i fakatalāsiti, pea mo hono faka'ai'ai 'a e tatakaki 'a e komiunitii' 'i he ngaahi faitu'utu'uni fakafeitu'u'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- 'E anga fēfē hano faka'ai'ai 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi komiunitii' ke toe lahi ange 'a 'e nau tali 'o ho nau fatongia ki hono tauhi 'o e tūkunga lelei 'a 'e nau fānau?
- Ko e hā 'a e ngaahi fakangatangata 'oku fiema'u ke to'o kae faka'atā 'a e ngaahi komiunitii' ke toe lahi ange 'a 'e nau tali 'o ho nau fatongia ki hono tauhi 'o e tūkunga lelei 'a 'e nau fānau?
- Ko e hā 'a e me'a te ke ala fai 'i ho komiunitii' ke tokoni'i pe kamata'i ha ngaahi ngāue fakakomiuniti ke tokoni ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga?

Fakahaa'i 'a e Takimu'a

Tefito'i fekau

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ke fakapapau'i 'oku fakamu'omu'a 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. Ke ma'u 'a e ola lelei taha ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', 'oku fiema'u 'e Nu'u Sila 'a e takimu'a 'oku mālohi, tu'unga ta'e mauea, taliui ki he kakai', pea mo ha tukupā ki heni 'i he vaha'a taimi lōloa.

'Oku mahu'inga 'a e takimu'a' ke fakapapau'i 'oku fakamu'omu'a ma'u pē 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. 'Oku 'ikai ha ngaahi tali faingofua ia. 'Oku fiema'u leva ha tukupā taimi lōloa ke fakahoko ai ha ngāue 'e 'aonga.

'E lava ke fakapapau'i 'e he kau Minisitā 'a e Pule'anga' 'oku hoko 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ko ha fakama'unga ia 'a 'e nau ngaahi potungāue' pea ke nau ngāue mo e kau taki kehe' (hangē ko e kakai Maui, kau meia pe taki 'o e ngaahi pule'anga fakakolo', kau takilotu 'a e kakai Pasifiki', ngaahi kautaha 'i tu'a me'i' he pule'anga', mo e kau taki fakapisinisi) ke ma'u ai ha ngaahi ola lelei ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tefito'i fokotu'u ngāue 'e tolu 'oku tuku atu ko ha fakatātā ki he tukupā taimi lōloa 'a e Pule'anga' ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. Ko kinautolu eni:

- Ko ha Palani Ngāue ma'a' e Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua'
- Ngaahi liliu ki he lao'
- Ngāue mo e kāinga', ha'a' mo e kau taki 'o e kakai Maui'.

Palani Ngāue ma'a' e Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua'

'E lelei taha 'a hono feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i ha 'i ai ha ngaahi taumu'a ngāue 'oku faaitaha ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi founa fakahoko ngāue 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'a e pule'anga'. 'E lava ke maa'usia eni 'aki hono fa'u ha Palani Ngāue 'oku hu'ufataha 'ene tokanga' ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

Ko e ngaahi polokalama mo e ngaahi sēvesi ko ia ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' na'e angamaheni'aki 'a hono fakalele kinautolu 'e he ngaahi potungāue mo e ngaahi kautaha fakapule'anga' kā na'e 'ikai fu'u maau 'a hono fakamā'opo'opo' 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe ko ia'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi founa fakahoko ngāue fā'ūtaha 'oku ma'u tōtōholo 'i Nu'u Sila' ni, kā 'oku fa'a fakafalala 'a e ngāue lelei 'a e ngaahi me'a' ni 'iate kinautolu 'oku 'i ai 'a 'e nau felāve'i mo ia'. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taumu'a ngāue fakafonua ia pe ko ha fa'ahinga fakavaka ke ne fakatahataha 'i 'a e ngāue 'oku taafataha ki he fānau'.

'Oku hā me'i' he fakatotolo' 'e kei lava pē ke toe lelei ange 'a e founa ngāue movetevete ko ia 'oku lolotonga lele 'i loto 'i he pule'anga' pea 'i he tafa'aki fakakomiunitii' koe'uhi' ke 'inasi ai 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku 'ikai lava ke hao lelei 'a e ngaahi fiema'u ia 'a e fānau' 'i ha loto'i puha 'e taha. 'Oku pāhia 'a e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' 'i hono fakamatala atu 'a e talanoa tataui ki he ngaahi sēvesi kehekehe.

Kuo 'osi fakatokanga' 'i 'e he ngaahi fonua kehe' ia 'a e mahu'inga 'o e 'i ai ha palani ngāue fakafonua. 'Oku hā 'i he National Framework for Protecting Australia's Children 2009–2020 (Fakavaka Fakafonua ki hono Malu' 'i 'o e Fānau 'a 'Aositelelia' 2009–2020) ha ngaahi tu'unga tokoni ma'olunga ke fakahoko, 'o fou 'i ha ngaahi palani fakahoko ngāue fakata'u-tolu. 'Oku 'i loto ai ha ngaahi faka'ilonga liliu 'e lava ke ngāue'aki ke ne vakai' pe kuo 'i ai ha ngaahi ola lelei. 'Oku ngāue'aki 'a e fakavaka ko eni' ke ne teke 'a e ngaahi fakalele 'oku fiema'u ke fakahoko 'i he ngaahi fa'unga kotoa pē, pea kau ai foki 'a 'ene hoko ko ha me'angāue ke ne fakakau mai ai 'a e ngaahi tafa'aki me'i tu'a me'i' he pule'anga' pea mo e komiuniti fakatokolahi'. Ko e fuofua lipooti me'i' he fakavaka' ni na'e pulusi ia 'i he 2010 pea na'e hā ai 'a e ngaahi fakalalakaka fakafonua mo fakavāhenga 'i hono fakatatau ki he ngaahi taumu'a ngāue 'e 12 kuo fakamu'omu'a 'e he fonua'.

'I he 2008 na'e pulusi ai 'e he Pule'anga Sikotilani' 'a e Early Years Framework (Fakavaka ki he Ngaahi Fuofua Ta'u 'o e Mo'ui), 'o fokotu'u atu ai 'a e palani fakahoko ngāue ta'u 10 ma'a' e ngaahi kautaha fakafonua', fakafeitu'u' mo e ngaahi kautaha tu'u tau'atāina', ke nau ngāue fakataha ai ke 'oatu ha ngaahi sēvesi lelei ange ma'a' e fānau'. Na'e pulusi 'i he 2011 ha lipooti ki he tu'unga 'oku 'i ai eni' 'o fakataha ki he ngaahi ola 'i he taimi-nounou mo e taimi-lotoloto na'e 'osi fokotu'u'.

'E lava ke fa'u 'e he Pule'anga Nu'u Sila' ha palani taimi-lōloa, 'o kau katoa ki ai 'a e ngaahi sekitoa', pea makatu'unga 'i ha ngaahi tu'unga lelei kuo 'osi a'usia kimu'a ai, ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'o fakataha ki he ngaahi tu'unga 'oku nau 'i ai 'i he 'e nau tupu hake'. 'Oku fa'a ui eni ko e founa halanga-mo'ui' (life course approach). Ko e 'amanaki' 'e hoko 'a e Palani ke ne:

- Fakaai ha ngaahi taumu'a ngāue fakatahataha pea mo ha fakavaka fevahevahe'aki ke na fakatahataha 'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'i he kotoa 'o e ngaahi sekitoa' pea 'e fakava'e'aki ia 'a e ngaahi fiema'u faka'ulungāanga fakafonua 'o e ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'
- Ngāue fakataha ai mo e fānau', kāinga' mo e ngaahi ha'a' ke fakatupu mo fakahoko ha ngaahi tefito' i ngāue ma'a' e fānau 'a e tangata' i fonua'
- Fakatokanga' i 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi tavi 'o e fānau', 'o faka'apa'apa' i ai 'a e faikehekehe 'i he ngaahi matakali kehekehe 'o e fānau', ngaahi me'a 'oku nau malava', ho nau ngaahi 'ulungāanga fakafonua' mo 'e nau ngaahi lea'
- Ngāue mo e ngaahi fāmili' mo e ngaahi komiunitii' 'i ho nau ngaahi feitu'u'
- Fa'u ha ngaahi tu'unga taliui mahino. 'E lava ke kau 'i heni 'a hono ngāue'aki ha ngaahi founa ngāue 'a e kau minisitaa' ke fokotu'u atu ai 'a e ngaahi fatongia fakapotungāue ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he 'e nau ngaahi aleapau fakangāue mo e kau 'ulu' i potungāue' pea mo 'e nau ngaahi fiema'u fakata'u mei' he ngaahi potungāue fakapule'anga'
- Fokotu'u atu ha ngaahi fiema'u ki hono muimui' i 'o e ngaahi me'a 'oku hoko', 'o kau ki ai ha ngaahi tāketi mo ha ngaahi 'aho mo e taimi pau
- Fiema'u atu 'a e kau Minisitā 'a e Pule'anga' ke fai ha 'a nau lau pau ki he tu'unga uesia 'e hoko 'i hano ngāue'aki ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou pe liliu fo'ou, ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', 'i he taimi 'oku nau fakakaukau' i ai ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou
- Fakapapau' i 'oku kei hokohoko atu 'a e ngaahi fakatotolo mo e sivi fakafuofua ke 'ilo mei ai 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea fakapapau' i 'oku mālohi mo lelei 'a e ngaahi tokoni 'oku 'oatu kiate kinautolu'.

'Oku 'ikai ko ha'atau toki kamata fo'ou eni. Kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi lipooti mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo 'osi kamata fakahoko, 'a ia 'oku nau hangataha ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku kau ki heni 'a e:

- Ngāue 'oku hangataha ki hono fakalelei' i 'a e ngaahi faingamālie ma'a' e fānau 'i he ngaahi ta'u hongofulu-tupu-si' i 'a ia 'oku nau tu'u ngali uesia ai 'i ha 'a nau ta'e ma'u ngāue mo 'ikai lelei 'e nau ola fakaako'
- Polokalama ngāue 'a e Pule'anga' ki he liliu 'i he uelofea' 'a ia 'e 'oatu ai ha tokoni lelei ange ma'a' kinautolu 'a e kau ma'u penefiti 'oku 'i ai ha 'a nau fānau' ke tokoni ke ma'u ai ha 'a nau ngāue
- Vakai' i 'e he Pule'anga' 'a e founa tokoni ma'a' e fānau' ke toe fakatokanga' i lelei ange ai 'a e ngāue fevahevahe'aki mo hono tokangaekina 'o e fānau'
- Tali ki ha lipooti kimui' ni mai fekau'aki mo e ako ma'a e fānau iiki taha' 'oku hā ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fakalelei' i 'a e tu'unga 'o e hū atu mo hono ako' i 'o e fānau' iiki' i he akoteu', tautautefito ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'
- Tali ki ha lipooti ki mui' ni ki hono fakasi'isi' i 'o e ngaahi ola kovi 'oku ma'u 'e he fānau' 'oku nau kei 'i he ngaahi ta'u hongofulu-tupu-si' i'
- Kamata' i 'o ha fakavaka sivi mo e ako fakatahataha ki he kotoa 'o e ngaahi kautaha ngāue ma'a' e ngaahi fa'ē feitama' pea mo e polokalama Well Child ma'a' e fānau'.

Kuo 'osi toutou fakataha ma'u pē 'a e kau 'ulu' i potungāue 'o e ngaahi sekitoa sōsiale 'a e pule'anga' pea 'e lava ke hoko ia ko ha fakataha'anga 'aonga ke fakapapau' i 'oku ngāue fakatahataha mo fakahoko 'a e Palani'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- 'E anga fēfē nai hano tokoni'i 'e ha palani ngāue ke toe lelei ange ai 'a e ngaahi ola 'oku ma'u 'e he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua?
- Ko e hā ha ngaahi taumu'a ngāue 'e ala fakakau 'e he Pule'anga 'i ha'a' ne palani?
- Ko e hā ha ngaahi ngāue 'e ala fakakau 'i ha palani ngāue?
- Ko e hā nai 'a e ngaahi me'a ke fakamu'omu'a ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he 'e nau kei iiki', 'i he ngaahi ta'u ako lautohi', pea mo e ngaahi ta'u hongofulu-tupu-si'i?

Ngaahi liliu ki he lao'

Ke ma'u 'a e ola lelei taha ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', 'oku fiema'u 'e Nu'u Sila 'a e takimu'a 'oku mālohi, tu'unga 'oku ta'e mauea, taliui ki he kakai', pea mo ha tukupā ki heni 'i he vaha'a taimi lōloa. Ko e founa 'e taha ke fakahoko ai eni 'e he Pule'anga' ko e fa'u lao'.

Ko e ma'u ko ia 'a e ola lelei taha ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'e pehe'i hake pē pea lava leva. 'Oku fiema'u ki heni ia 'a e tukupā ki he ngaahi taumu'a ngāue' mo e ngaahi tāketi', pea mo ha liliu ki he ngaahi founa ngāue' 'i ha ngaahi lauita'u. 'Oku fiema'u heni 'a e ngaahi kautaha mo e potungāue 'a e pule'anga' ke nau fengāue'aki fakataha. Koe'uhī 'e fiema'u ke hoko ha liliu, 'e lava ke hoko 'a e lao' ko ha me'a ia ke ne holoki 'a e ngaahi 'ā vahevaehe 'oku' nau ta'ota'ofi 'a e liliu'.

Ko e ngaahi fonua ia 'e ni'ihī 'oku nau ngāue'aki 'a e lao' ke ne langomaki hake 'a 'e nau tukupā ki he ngaahi ngāue ma'a' e fānau'. 'I 'Ingilani', ko e ngaahi fa'unga liliu 'oku ui ko e "Every Child Matters" ("Oku Mahu'inga 'a e Tama Kotoa Pē") 'oku langolango ki ai 'a e Children Act 2004 (Lao ki he Fānau' 2004). Fakataha mo e ngaahi me'a kehe pē, 'oku hanga 'e he lao ko enī 'o fekau'i atu ki he ngaahi ma'u mafai fakafeitu'u' ke nau ngāue fakataha mo e ngaahi kautaha kehe 'i ho nau feitu'u' ke nau 'ilo mo fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku ngāue lelei taha ma'a' e fānau' mo e to'utupu' 'i he mala'e 'o e ako' mo e ngaahi sēvesi ki he nofo fakasōsiale'. 'Oku 'i ai foki mo ho nau mafai ke nau tātaki atu ha ngaahi fatongia kehe, 'o hangē ko ha ngaahi sēvesi ki ha ngaahi polokalama pe feitu'u fakafiefia'anga ma'a' e fānau' pe ko ha ngaahi sēvesi ki he nofo'anga'.

'Oku ngāue'aki 'e he vāhenga Vikatōlia' 'i 'Aositelēlia' 'a e Child Wellbeing and Safety Act 2005 (Lao ki he Tu'unga Lelei mo Malu 'a e Fānau' 2005) ke fokotu'u atu ai, fakataha mo ha ngaahi me'a kehe pē, 'a e ngaahi tefito'i tui 'oku pehē 'e he vāhenga fonua' 'e kau lelei ki he tu'unga lelei 'a e fānau' pea mo e ngaahi sēvesi 'oku 'oatu ma'a kinautolu mo ho nau ngaahi fāmili'. 'Oku' ne fokotu'u atu ai 'a e fatongia 'o ha 'ulu'i potungāue ke ne ngāue mo e ngaahi komiuniti' 'a e kau 'Apolisinolo' pea mo ne fokotu'u ai ha Siate Ngāue 'a Vikatōlia ki he Tu'unga Lelei 'a e Fānau 'Apolisinolo' (Victorian Aboriginal Child Wellbeing Charter).

'E lava 'e he Pule'anga Nu'u Silá 'o fai ha liliu ki he lao' ke ne:

- Fokotu'u atu ai 'a e ngaahi fiema'u ki ha Palani Ngāue ma'a' e Fānau 'oku Ngalingali 'e Uesiangofua'
- Fokotu'u atu 'a e 'uhinga mo e ngaahi taumu'a ngāue 'o ha Palani pehē ni
- Fokotu'u ha halanga taliui 'i he vaha'a 'o e ngaahi kautaha' pe potungāue' ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'i he Palani', 'o hangē ko eni', vahe'i atu 'a e fatongia' ki ha kulupu 'a e ngaahi 'ulu'i potungāue 'a e pule'anga'
- Fakatokanga'i pau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau 'a e kakai tangata'ifonua 'o Nu'u Silá' pea kau ki ai ha founa 'o ha fengāue'aki mo e fāmili, kāinga mo e ngaahi kautaha kehe 'a e kakai Mauli' ke feau 'a e ngaahi fiema'u ko ia'
- Tu'utu'uni fakalao atu hano toutou fakahoko ha ngaahi lipooti ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e Palani'
- Fai ha ngaahi liliu pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' ('o hangē ko hono fokotu'u atu ha ngaahi fiema'u ki hano fevahevahe'aki ha ngaahi fakamatala felāve'i mo e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua')
- Fai ha ngaahi liliu ki he founa fakahoko ngāue' ('o hangē ko ha ngaahi tu'utu'uni fakalao 'e fiema'u ki he kakai 'oku ngāue 'i he tafa'aki ko eni').

'Oku ngalingali he 'ikai fakakau 'a e Palani' ia 'i he lao' koe'uhi' ko 'e ne ngaahi ngāue' mo 'e ne ngaahi taumu'a ngāue' 'e fiema'u ia ke feliuliaki ke hoa mo e ngaahi fakalalaka 'e hoko ai', pe ko hano toe ma'u mai 'o ha fakamo'oni fo'ou. 'E lava ke fakakau 'i he lao' hano fiema'u atu ke fa'u ha Palani, pea ke lava 'o ma'u fakapule'anga atu 'a e Palani' ni 'i he taimi kotoa pē, pea 'e hā atu 'i ai 'a e ngaahi ngāue', tāketi' mo e ngaahi taimi ke fakahoko ai kinautolu'. 'E lava foki 'e he lao' 'o tuhu'ipau atu pe ko e hā 'a e me'a 'e ala fakakau ki he Palani' ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha tukupā taimi-lōloa ki ai.

'E fie'ilo 'a e tokotaha kotoa pē ki he anga 'o ha liliu lelei kuo fakahoko 'e he Palani', ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'E lava ke fokotu'u atu 'e he lao' 'a e founa ke hā ki tu'a ai 'a e fetaliui'aki'. 'E lava ke ne fiema'u atu hano muimui'i mo hano lipooti mai 'o e ngaahi tu'unga fakamuimui taha 'oku 'i ai 'a e Palani' koe'uhi', ko kitautolu 'i he fonua', ke tau 'ilo pe ko e hā ha fakalaka kuo hoko ai.

'E lava ke fakahoko eni 'i he ngaahi founa lipooti lolotonga 'a e Pule'anga'. Tānaki atu ki ai', 'e lava ke ne fiema'u ha lipooti ke fahahū atu ki Falealea ke nau sivi'i ai ia, 'o hangē nai ko eni', 'i ha Kōmiti Fili Makehe 'a e Falealea'. Pe 'e lava pē 'e he lao' 'o tu'utu'uni fakalao atu hano muimui'i 'o e fakalalaka fakafonua 'a e Palani' 'e ha potungāue pe kautaha 'a e kalauni' 'o hangē ko e Komisiona ki he Fānau'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- **'I ho'o sio 'a 'au', ko e hā 'a e mahu'inga 'o hono ngāue'aki 'o e lao' ke ne langolango ki ha Palani Ngāue ma'a' e Fānau?**
- **Ko e hā mo ha ngaahi toe ngāue pe tefito'i tui kehe 'oku' ke pehē ke fakakau 'i he lao'?**
- **Ko hai nai 'oku totonu ke fiema'u atu 'e he lao' ke ne lipooti mai 'a e tu'unga fakafonua 'oku' 'i ai ha Palani Ngāue?**
- **Ko e hā ha ngaahi me'a 'e ala fakakau 'i ha lipooti pehē ni?**

Ko e fengāue'aki mo e kāinga', ngaahi ha'a', mo e kau taki 'o e kakai Mauli'

'Oku hā 'i he fakatotolo' 'oku toe kaukau ange 'a e fānau Mauli' 'i ha 'a nau fepikitaki mo ho nau tupu'anga', 'e nau lea' mo ho nau ngaahi 'ulungāanga fakafonua' 'o fou 'i ho nau ngaahi kainga', matakali' mo e ha'a'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakatātā mālohi ki he ngaahi fakalalakaka 'oku tataki 'e he kakai Mauli', hangē ko e akoteu mo e lautohi', 'a ia 'oku fakatoka 'i he lea mo e ngaahi 'ulungāanga fakafonua 'a e kakai Mauli' 'a ia 'oku' ne faitokonia ai heni 'a e fānau Mauli' ke nau lavame'a 'i he 'e nau ngaahi me'a faka-Mauli'. 'Oku hā 'i he ngaahi fakamo'oní' 'oku ola lelei eni. 'Oku mahino 'a e toe ola lelei ange 'a e ako 'a e fānau Mauli' 'i he NCEA 'i he 'e nau 'i he 'apiako' mo e ngaahi 'apiako nofoma'u ma'a' e fānau ako Mauli', 'i hono fakahoa atu ki he ngaahi 'apiako angamaheni'.

'Oku lahi 'a e ngaahi sēvesi 'oku fa'u, fakatupulekina mo fakahoko atu 'e he kakai Mauli' 'a ia 'oku mālohi mo lelei ki he fānau mo e kāinga 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku tekemui 'i he ngaahi polokalama ko ia' 'a e kau taki 'a ia 'oku nau tukupā ki hono fakapapau'i 'oku lava ke mo'ui mo lavame'a 'a e kakai Mauli' 'i he 'e nau ngaahi tō'onga mo'ui faka-Mauli'. Kuo fokotu'u 'e he ngaahi kautaha kehekehe 'a e kakai Mauli', 'o hangē ko e National Urban Māori Association, Māori Women's Welfare League mo e Te Korowai Aroha, ha ngaahi kautaha fo'ou 'o fakava'e'aki 'a e ngaahi 'ilo 'a e kakai Mauli'.

'Oku tukupā 'a e Pule'anga' ki he ngāue mahu'inga ko hono totongi huhu'i 'o ha ngaahi 'eke kuo tukufakaholo fakahisitōlia mai mei' he Talite' ke lava eni 'i he 'e ne a'u ki he 2014. 'E tupu 'i hono totongi huhu'i 'o e ngaahi 'eke' ni ha makatu'unga ki he ngaahi fakalalakaka mo e tupulaki 'a e kakai Mauli'. 'E ngali ke hoko ai heni ha toe tu'u mālohi ange 'a e kāinga', fāmili' mo e ha'a' hili 'a e ngāue ko eni ki hono totongi huhu'i 'a e ngaahi 'eke' pea ko ha 'amanaki'anga lelei eni ma'a' e tamaiki ola (tamariki ora) – ko e tu'unga lelei 'a e fānau'.

'E hokohoko atu 'a e fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga' mo e ngaahi ha'a', fāmili', mo e kāinga' ke ta'ofi ha hoko 'o ngalingali 'e uesiangofua 'a e fānau' pea mo malu'i 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku 'i ai 'a e mafai 'o e founa fengāue'aki faka-pule'anga-kakato' ke ne fakalaolao ha ngaahi fakakulukulupu 'a e ngaahi ha'a' pe ngaahi kautaha 'eke huhu'i kehekehe, ke nau fengāue'aki fakataha ai mo e ngaahi kautaha pe potungāue fakapule'anga', pea ke nau kau atu ai ki hono fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue pea mo hono 'oatu' o ha ngaahi sēvesi 'e toe lelei ange ai 'a 'e nau feau 'a e ngaahi fiema'u fakafeitu'u 'a e ha'a' mo 'e nau fānau'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- 'E anga fēfē ha fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga' mo e ngaahi ha'a', ngaahi kautaha 'a e Kakai Mauli' mo ho nau kau taki', ke 'oatu ha ngaahi sēvesi ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi kāinga?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi pe polokalama 'oku lele lelei ke ma'u ai 'a e tamariki ora?
- Ko e hā 'e ala fakalelei'i ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e tamariki ora mei' he ngaahi sēvesi?
- 'E anga fēfē ha'a mau fakaa'u atu 'a e ngaahi sēvesi' ki he kāinga 'o e Kakai Mauli 'oku faingata'a 'a e a'u atu ki ai?

Fai ha ngaahi liliu ki ha tu'utu'uni ngāue 'oku uho'aki 'a e fānau'

Tefito'i fekau'

Ko hono ma'u ko ia 'o ha ngaahi sēvesi lelei ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'e 'ikai toe ala fiema'u ki ai ha pa'anga fo'ou ia, kā ko hano toe fakataumu'a lelei ange 'a e pa'anga 'oku 'osi ma'u 'i he loto'i polokalama ngāue ko eni', pea mo ha tukupā ke fai hano fakapa'anga 'o ha ngaahi polokalama 'oku 'osi 'i ai ha fakamo'oni 'oku 'i ai ha nau makatu'unga lelei mo mālohi.

'E lava ke hoko ha liliu mahu'inga ma'a' e fānau uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', meif' ha faitu'utu'uni 'a e Pule'anga' fekau'aki mo e ngaahi me'a ke fakapa'anga', anga 'o hono vahevahe 'o e ngaahi sēvesi', pea mo e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni fakalao 'oku fiema'u ki ai'. 'E lava ke fakahoko 'e he Pule'anga' ha ngaahi fo'i liliu kehekehe 'e tolu 'aki 'e ne:

- Vakai'i 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' ke ma'u mei ai ha ngaahi ola 'oku toe lelei ange' ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'
- Tu'utu'uni ngāue ke "'uluaki vahe'i 'a e pa'anga ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'"
- Fokotu'u ha ngaahi founa ke tokangaekina ai 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

Vakai'i 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' ke ma'u mei ai ha ngaahi ola 'oku toe lelei ange' ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

Ke ma'u ha ola lelei fakatatau ki he pa'anga kuo fakamole ki ai', pea ke ma'u ha ngaahi sēvesi 'oku toe lelei mo mālohi ange', 'e fiema'u ha makatu'unga 'oku 'osi fakamo'oni'i pea mo hano tāketi'i pau 'o e ngaahi sēvesi'.

Ngāue meif' ha makatu'unga kuo 'osi fakamo'oni'i

'Oku kau 'i he fakapa'anga fakata'u 'a e Pule'anga' ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ha fakamole fakahangatonu, 'o hangē ko e ngaahi sēvesi na'e tuku atu 'i he ta'u kuo 'osi' ki he Child, Youth and Family (\$443 miliona), vouti ki he Ako' 'i hono tokoni'i 'o e fānau ako 'oku 'i ai ha nau faingata'a'ia pau 'i he ako' (\$460 miliona), pea mo e ngaahi sēvesi ki he mo'ui lelei fakae'atamai 'a e fānau' mo e fānau ta'u hongofulu tupu' (\$138 miliona). Ko e fakapa'anga ko eni' ko e tākaki atu ia ki he fakapa'anga ki he ngaahi sēvesi fakalūkufua 'oku 'inasi ai 'a e fānau kotoa pē, hangē ko e ngaahi 'apiako', ngaahi sēvesi Well Child, pea pehē ki he ngaahi fakamole 'oku 'ikai tuku atu fakahangatonu kā 'oku kei 'inasi pē mei ai 'a e fānau' 'o hangē ko hono fakafaingamālie'i atu 'o ha ngaahi nofo'anga.

'Oku fakasino mai heni 'a e faka'amu 'a e pule'anga' ke tokangaekina 'a e tau fānau 'oku nau ngalingali 'e uesiangofua taha'. Kā 'oku hā meif' he ngaahi fakamo'oni' 'oku ngalingali 'oku 'ikai ke tau ma'u kakato 'a e ngaahi ola 'oku totonu ke tau ma'u meif' he ngaahi fakapa'anga 'oku tau fai'. 'Oku ngalingali 'oku tau fai ha ngaahi fakamole ki ha ngaahi polokalama mo ha ngaahi sēvesi 'oku 'ikai makatu'unga 'i ha fakamo'oni mālohi mo lelei pe 'oku 'ikai lelei 'a hono fakahoko'. 'I he taimi 'oku fakahoko ai 'e he Pule'anga' ha 'a ne ngaahi tu'utu'uni ngāue, 'oku fiema'u ke sivi fakafuofua'i kinautolu.

'Oku ngalingali 'e 'ikai toe fiema'u ha pa'anga lahi ia ke fakamoleki 'i he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', kā ko e me'a 'e fiema'u' ko ha loto fie ngāue lelei 'aki 'a e ngaahi koloa 'oku tau lolotonga ma'u'.

'Oku ngāue'aki 'e he ngaahi fonua kehe' ia 'a e ngaahi founa 'oku toe fefeka ange ki hono siofi pe ko e fē 'a e ngaahi polokalama mo e ngaahi sēvesi lelei taha ke nau fakapa'anga'. 'I 'Amelika', na'e fokotu'u 'a e Washington State Institute for Public Policy (WSIPP) ko ha ma'u'anga fale'i 'oku tau'atāina ia ki he ngaahi polokalama mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku makatu'unga 'i he ngaahi fakamo'oni kuo 'osi ma'u' pea mo 'aonga foki 'i ai 'a e ngaahi fakamole kuo 'oatu ki ai'. Kuo 'osi faka'aonga'i 'e he Pule'anga Fakavāhenga ia 'o Uasingatoni' (Washington State Government) 'a e konga lahi 'o e ngaahi fokotu'u kuo fai mai 'e he WSIPP. 'I Nu'u Sila', kuo faka'ilonga'i mavahe mai 'i he ngaahi tohi kuo tuki pulusi kimui' ni mai 'a e Fale'i Fakasaienisi Pule 'a e Palēmia', 'a e fiema'u ke 'i ai ha ngaahi polokalama mo ha ngaahi sēvesi 'oku fakava'e'aki 'a e ngaahi fakamo'oni falala'anga.

'E lava ke vakai'i 'e he Pule'anga Nu'u Sila' 'a 'e ne ngaahi fakamole ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' koe'uhí' ke 'alu 'a e taimí' 'oku' ne fakapa'anga pē 'a e ngaahi polokalama mo e ngaahi sēvesi 'oku ola lelei'. 'Oku' ne fiema'u ke ne fakapapau'i ko e ngaahi polokalama mo e sēvesi kotoa pē ('o kau ki ai 'a e ngaahi sēvesi fakapule'anga') 'oku ola lelei, taau mo e ngaahi 'ulungāanga fakafonua', fakahoko fakalelei pea 'oku nau 'oatu ha tu'unga lelei 'o fakatatau ki he pa'anga kuo fakamoleki 'ia kinautolu'.

'E fiema'u ke 'i ai ha fa'unga fakatotolo, sivi'i fakafuofua, mo hano siofi taimi lōloa 'o e ngaahi polokalama' mo e ngaahi sēvesi, ke ma'u ai ha ngaahi fakamatala ke fai'aki ha ngaahi faitu'utu'uni ki ha ngaahi fakamole fakapa'anga, pea 'e faingofua ai ha 'a tau nga'unu atu ki ha ngaahi polokalama mo ha ngaahi sēvesi ke tau falala ki ai koe'uhí' he te nau ngāue mo ola lelei.

'E faka'ai'ai 'i ha founga ngāue 'oku makatu'unga 'i ha ngaahi fekumi, hano 'ahi'ahi'i mo hano sivi'i tau'atāina 'o e ngaahi polokalama mo e ngaahi sēvesi ko ia kuo 'osi fakamo'oni'i 'e nau ngāue lelei 'i muli', ke 'ilo ai pe 'oku nau fe'unga ke ngāue'aki 'i Nu'u Sila. 'E lava foki ke fakahoko hano sivi'i fakafuofua'i tau'atāina'i 'i heni ha ngaahi polokalama mo ha ngaahi sēvesi 'oku fo'u fakalotofonua pea 'oku hā 'e ngali ngāue lelei.

'Oku 'iloa 'a Nu'u Sila 'i ha ngaahi polokalama mo ha ngaahi sēvesi 'ilo fo'ou kuo kamata'i 'e he kāinga Mauli', ngaahi kakai fakafo'ituitui pe ko ha ngaahi kulupu iiki. 'Oku fiema'u ke 'i ai ha founga ke ne sivi'i mo fakafuofua'i ai 'a e ngaahi fakakaukau 'oku lelei' pea fakakaukau'i pe 'e lava ke fai hano fakapa'anga 'o e ngaahi fakakaukau ko ia'. Kā ko e ngaahi fakakaukau lelei' ko e kongā pē ia 'o e me'a 'oku hoko'. 'E toe lava foki 'e ha toe lelei ange 'a hono leva'i 'o hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama' ni, ke tau 'ilo'i mo fakatonutonu ai 'a e ngaahi polokalama 'oku 'ikai fakahoko lelei'i' pe kuo nau hē mei ho nau fuofua fa'unga' 'o hoko ko ha me'a kuo 'ikai ke toe fu'u lelei 'ene ngāue'.

'E lava 'e ha nga'unu atu ki ha founga ngāue mālohi, 'a ia 'oku makatu'unga 'i ha ngaahi fakamo'oni mei' he fakatotolo', ke:

- 'ikai toe fakapa'anga pe ko hano tu'usi hifo ai 'o ha ngaahi polokalama pe sēvesi 'oku sai'ia ai pe fai tōnunga hano poupoua 'e ha kakai 'e ni'ihhi
- fakahoko ai ha fakatotolo ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a Nu'u Sila', 'o kau ki ai 'a e ngaahi kehekehe 'i he fa'unga 'o e sōsaieti 'o Nu'u Sila' pea kau ai mo ha founga tukufakaholo (kaupapa) 'a e kakai Mauli'
- fokotu'u ai ha ngaahi founga fakapa'anga mo ha ngaahi founga palani ngāue 'oku mālohi. 'E lava ke lōloa hano fakahoko ha fakatotolo mo ha sivi'i fakafuofua'i 'o e ngaahi polokalama', pea 'e fiema'u leva ke palani fakalelei'i eni koe'uhí' ke 'oua na'a fai hano tukuaki'i koe'uhí' kuo fai hano sivi'i fakafuofua'i kinautolu lolotonga 'oku nau kei 'i he tu'unga 'o e kamakamata'
- fakasi'isi'i ange ai 'a e ngaahi sēvesi ko ia 'e 'oatu ma'a' e fānau' 'a ia 'e ngali tupu ai ha 'a nau ma'u ha ngaahi ola kovi.

Tāketi'i pau 'a e ngaahi sēvesi mo e ngaahi polokalama ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

'Oku 'i ai 'a e ngaahi sēvesi 'oku 'oatu tāfataha pē ia ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. Ko e ngaahi sēvesi pehē ni' 'oku ui kinautolu ko e sēvesi tāketi, ko hono 'uhinga', he 'oku ma'u fakangatangata atu pē ia ki ha fa'ahinga fānau pau. 'Oku 'atā atu 'a e ngaahi sēvesi fakalūkufua kehe ia ma'a' e fānau kotoa pē. 'E lava 'e he ngaahi sēvesi fakalūkufua' 'o malu'i 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'aki hono fakafetu'utaki tokamu'a atu kinautolu ki he kau ngāue fakapalōfesinale' pea ta'ofi ai ha 'a nau hoko 'o toe ngalingali uesiangofua ange.

Ko hono tāketi'i ko ia 'o kinautolu 'oku vivili taha 'a 'e nau fiema'u' te ne 'omai ai 'a e ola lelei taha 'e ma'u 'e he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo hotau sōsaieti' foki. Kā 'oku faingata'a ke fai hano tāketi'i tonu 'o e fānau pehē ni', pea 'e 'ikai 'aupito ke lava 'o fakapapau'i ia pe 'e 'ilo mei heni 'a e fānau 'oku nau ngalingali uesiangofua taha'. Ko 'e tau ngaahi sēvesi lolotonga 'oku fefiohi ai 'a e tokoni 'oku fakalūkufua' mo e tokoni 'oku tāketi', kuo tupulaki ia 'i he 'alu 'a e taimí', pea 'i he taimi 'e ni'ihhi 'oku 'ikai hokohoko lelei eni. 'I he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue lolotonga', 'oku 'ikai fa'a tāketi'i 'a e ngaahi polokalama mo e ngaahi sēvesi' ia ke nau 'oatu 'a e tokoni lelei taha ma'a' e fānau 'oku nau fu'u fiema'u lahi taha 'a e tokoni' lolotonga 'o e ngaahi fuofua ta'u 'o 'e nau mo'ui', 'a e taimi 'oku fa'a lava 'o hoko lahi taha ai 'a e ola lelei taha 'oku fiema'u'.

'E ngali fiema'u ke fai hano toe vakai'i pe 'oku tau ma'u 'a e palanisi lelei 'i he vaha'a 'o e ngaahi sēvesi fakalūkufua' mo e ngaahi sēvesi tāketi', ke ma'u mei ai 'a e ola lelei taha ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. Kā koe'uhi' ke lava hano fakafaingamālie'i atu 'o ha ngaahi sēvesi tāketi pau ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', 'e ngalingali 'e fiema'u ke tau toe fokotu'utu'u fakahokohoko fo'ou 'a 'e tau fakamole' pea 'e ngali 'e 'uhinga eni ki hano:

- Holoki 'o e fakamole ki he fānau kehe' koe'uhi' ke fakalahi 'a e fakamole ki he fānau 'oku fu'u vivili taha 'a 'e nau fiema'u
- 'Unuaki'i atu 'o e pa'anga mei' he ngaahi tafa'aki ngāue kehe 'a e pule'anga' koe'uhi' ke fakalahi 'a e fakamole ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- **'Oku' ke pehē nai 'oku tonu ke toe fakalahi 'e he Pule'anga' ha ngaahi sēvesi fakataumu'a pau lahi ange ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua? Kapau 'oku' ke tali 'io, 'e to'o nai mei fē 'a e pa'anga ko eni' ke fakahoko eni?**

Hiki'i hake 'o e fakamole ki he tokoni tokamu'a'

'Oku hā mei' he ngaahi fakamo'oni' 'oku totonu ke tau tāketi'i pe fakataumu'a pau 'e tau fakamole' ki he ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui' pe 'i he taimi pē 'oku 'asi mahino mai ai 'a e ngaahi palopalema'.

Ko e **TOKONI TOKAMU'A'** 'oku 'uhinga ia ko hano tali'i 'o ha palopalema 'i he taimi 'oku 'asi mahino mai ai 'a e ngaahi fuofua faka'ilonga ki ai'. 'I he taimi lahi 'oku fa'a hoko eni 'i he ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui 'a ha fānau. 'I he ngaahi taimi 'e ni'ihī 'oku 'uhinga eni ko hono kamata'i 'o e ngaahi fuofua sitepu 'i he mo'ui 'a e palopalema ko ia' - 'e lava ke toe ngalingali 'e uesiangofua ange 'a e fānau lalahi ange' pea te nau fiema'u ha tokoni tokamu'a 'i he taimi 'oku hoko ai eni'. 'Oku mahu'inga 'a e tokoni tokamu'a' koe'uhi' he 'oku' ne lava 'o ta'ofi ha toe kovi ange 'a ha ngaahi palopalema pea 'e lava ke vave hano toe fakafoki 'o e fānau ko ia' ke nau lava 'o a'usia ai ha ngaahi tu'unga lelei 'i he mo'ui'. 'Oku toe si'isi'i ange foki mo e fakamole' 'i hano fakahoko ha tokoni tokamu'a 'i ha 'a ne toki tō atu ki ha tu'unga 'amui ange 'o faka'au ke toe kovi ange ai 'a e ngaahi palopalema ko ia'.

Kuo 'osi fakamamafa'i mai eni 'e Sir Professor Peter Gluckman 'i he 'e ne lipooti ko ia ko e "Improving the Transition: Reducing Social and Psychological Morbidity During Adolescence" ("Ke Lelei Ange 'a e Taimi 'o e Liliu': Fakasi'isi'i 'o e Ngaahi Mahaki Fakasōsiale' mo Faka'atamai' 'i he Fānau Ta'u Hongofulu Tupu Si'i"). 'I he tohi' ni, 'oku' ne pehē ai, "'Oku totonu ke fakakaukau'i, 'i hono fakapa'anga 'o e ngaahi me'a fakasōsiale' 'i Nu'u Sila', 'a e faka'au ke toe lahi ange 'a e ngaahi fakamo'oni 'oku pehē ko e ngaahi founa faka'ehi'ehi mo tokoni tokamu'a ko ia 'i he ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui', 'oku mālohi ange 'a 'e nau liliu 'a e ngaahi ola 'oku ma'u', pea mo toe lahi ange 'a e ngaahi ola 'oku ma'u mei ai' 'i he lolotonga 'o e mo'ui', 'i hano toki fakahoko atu ha ngaahi founa ta'ota'ofi mo tokoni (pe tautea) 'amui ange'".

Ko e ngaahi lelei 'o e tokoni tokamu'a' 'oku kau ai 'a e ngaahi lavame'a fakaako mā'olunga pea mo e lahi ange 'a e ngaahi faingamālie ma'u ngāue'; si'isi'i ange 'a e kau atu ki he faihia'; si'isi'i ange 'a e fakafalala ki he penefiti' pea mo e lelei ange 'a e tu'unga 'o 'e nau mo'ui lelei'. 'Oku hā 'i he fakatotolo' ko e ngaahi tupu ko ia' 'oku hā lahi ange ia 'i he fānau 'oku fu'u vivili taha 'a 'e nau fiema'u'.

'Oku 'i ai 'a e fetō'aki 'i he palanisi 'o 'e tau fakapa'anga lolotonga ki he ngaahi fuofua ta'u 'o e mo'ui', 'o fakafehoanaki ki he ngaahi tokoni toe mamafa ange 'i he ngaahi ta'u ki mui ange'. Kuo 'ilo 'e he Kautaha ki he Fetokoni'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika' (Organisation for Economic Co-operation and Development pe OECD) ko e ngaahi fonua lahi, 'o kau ai 'a Nu'u Sila, 'oku fu'u kei mā'ulalo 'aupito 'a e fakamole 'oku nau fakahoko ma'a' e fānau' 'i he lolotonga 'o e ngaahi fuofua ta'u 'o 'e nau mo'ui', kimu'a ia pea toki mahiki hake 'o mā'olunga taha 'i he ngaahi fuofua ta'u hongofulu tupu' 'o a'u hake ki he ngaahi ta'u hongofulu tupu lotoloto'.

'E ngalingali 'e fiema'u ke tau toe vakai'i pe 'oku tau 'oatu 'a e ngaahi sēvesi lolotonga 'i he ngaahi taimi 'o e mo'ui 'a e fānau 'a ia 'e hoko ai 'a e liliu lelei taha ma'a nautolu', 'a ia ko e taimi eni 'oku nau kei iiki ai', pea mo e taimi 'oku kamakamata ke hā mai ai 'a e ngaahi palopalema'.

Koe'uhi' ke hu'ufataha 'a e tokanga' ki he tokoni tokamu'a', 'oku 'uhinga ia 'e ngalingali ke tau fakahoko hano toe fokotu'utu'u fo'ou 'o e pa'anga fakamole' pea 'e ngali 'uhinga eni ki hano:

- Holoki 'o e fakamole ki he fānau lalahi 'oku ngalingali 'e uesiangofua' koe'uhi' ke toe lahi ange 'a e fakamole ki he fānau iiki 'oku ngalingali 'e uesiangofua'
- Holoki 'a e fakamole ki he ngaahi sēvesi kehe' koe'uhi' ke toe fakalahi hake ai 'a e fakamole ki he ngaahi sēvesi 'oku tokoni tokamu'a' pe ko e ngaahi sēvesi kalofaki'
- Unuaki'i 'o e pa'anga mei' he ngaahi tafa'aki ngāue kehe 'a e pule'anga' ke toe fakalahi ange 'a e fakamole ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

• 'Oku totonu nai ke toe fokotu'utu'u fakahokohoko fo'ou 'e he Pule'anga' 'a 'e ne ngaahi fakamole' ke fakaai ha ngaahi ngāue tokamu'a lahi ange; 'a ia ko ha ngaahi sēvesi lahi ange ma'a' e longai fānau iiki ange' pea mo/pe ha ngaahi sēvesi ma'a' e fānau' ke matatali'aki ha ngaahi palopalema 'i he taimi 'oku nau kamata hoko mai ai?

• Kapau 'e pehē, 'e to'o nai mei fē 'a e pa'anga?

Tu'utu'uni ngāue ke 'uluaki vahe'i 'a e pa'anga ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

'E lava ke fokotu'utu'u 'e he Pule'anga' mo 'e ne ngaahi va'a ngāue' ke tu'u mu'omu'a 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he taimi 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi sēvesi ma'a' e kakai lalahi ko ia 'oku tatau ai pē pe 'oku 'i ai ha 'a nau kaungatonu pe 'ikai ki he fānau 'oku nau tauhi'.

Ko e ngaahi sēvesi ko eni' 'e lava ke kau ki ai 'a e nofo'anga' mo e ngaahi sēvesi ki he mo'ui lelei' 'o hangē ko ha ngaahi sēvesi ki ha toe fakaakeake mei' ha palopalema 'i he 'alokaholo' pea mo e faito'o konatapu'. Ko e ngaahi sēvesi eni 'oku angamaheni'aki 'a e si'isi'i 'a e pa'anga 'oku fakalele'aki', pea kau ai 'a e kakai lalahi' 'i he ngaahi lisi talitali'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi sēvesi 'e ni'ihi 'oku nau ngāue'aki ha ngaahi me'afua 'oku fu'u sio fakapukupuku, 'o 'ikai fakakau atu ki ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua 'oku nau fakafalala ki he kakai lalahi pehē ni', 'i he taimi 'oku nau faitu'utu'uni ai ki hono fakahokohoko 'o e mātu'a pe tauhifānau ko ia' 'i he 'e nau ngaahi sēvesi'.

MAKATU'UNGA ENI 'I HA FĀMILI MO'ONI

Hili 'a e mālōlō 'a 'e ne fa'ee', na'e faka'au ke fu'u ongo'i loto mafasia 'aupito 'a Sela. Ne hoko 'a e ngaahi toloi ko ia ki he 'e ne ma'u atu 'a e faito'o totonu' ke fu'u mafasia ai 'a Mākisi, ko hono hoá, ke kei fakalele lelei hona fāmili'. Na'e toe nofo fakaumiuminoa ai heni mo ia pea' ne kumi fakanonga leva mei' he 'alokaholo'. Na'e fa'a sio ai heni 'a e ngaahi kaungā'apí ki hona ongo ki'i foha 'e toko ua, ta'u 3 mo e 4, 'oku' na takai holo he hala', 'o tau kapekape mo tolo maka takai holo ai. Na'e fakahoko atu 'e ha kaungā'api 'a e ongo ki'i tamaiki tangata' ni ki ha kautaha ngāue ki he mo'ui lelei 'i tu'a mei' he pule'anga'. Na'a nau 'ilo ai heni 'a e tōlalo 'a e ongo ki'i tamaiki' ni mei' he 'ikai lelei 'ena ma'u me'atokoní' pea na'e hā mai mo e ngaahi faka'ilonga ki he tōmui 'o 'ena tupu'.

'E lava ke fiema'u atu 'e he Pule'anga' 'a 'e ne ngaahi va'a ngāue' mo e ngaahi kautaha ngāue fakakonituleki' ke nau fakamu'omu'a 'a e ngaahi sēvesi ma'a' e ngaahi fāmili mo e kāinga 'oku hā mai 'oku tu'u uesiangofua ai 'a e fānau' ki ha 'a nau ma'u ha ngaahi ola kovi. He 'ikai te ne li'aki 'a e ngaahi sivi fakafuofua ki he tu'unga 'o e fiema'u', 'a ia 'oku 'ilo mei ai 'a e 'atā atu ki ha sēvesi'. Kā ko e taimi pē 'oku tu'u laine atu ai ha tokotaha lahi ki ha sēvesi ('o hangē ko ha fale nofo'anga 'a e pule'anga'), 'e lava ke hiki atu 'a e ngaahi fāmili 'oku 'i ai 'e nau fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki ha tu'unga 'oku mā'olunga ange 'i he fakahokohoko'. 'E fakapapau' 'i heni 'oku 'i ai 'a e faingamālie lelei ange 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua ko eni' ke nau toe ma'u ha tu'unga lelei ange.

Ko hono vakai' i ko ia pe ko e hā 'a e tu'unga fakangatangata'anga 'o e "ngalingali 'e uesiangofua'" pea mo e fē 'a e fānau 'oku nau ngalingali 'e uesiangofua', ko ha me'a ia 'e faingata'a. Ko e taimi pē 'e 'ilo ai eni', 'e fiema'u ia ke fakahā atu ho nau ngaahi fakaikiiki' ki he ngaahi kautaha te nau ala tokoní. 'E lava ke maumau' i ai 'i heni 'a e malu fakafo'ituitui (privacy) 'a ha tokotaha lahi koe'uhi' ke 'oua na'a hoko ha matavalea 'i hono tokangaekina 'e nau fānau'.

Ko ha tu'utu'uni ngāue ke "fakamu'omu'a ha tama 'oku ngalingali 'e uesiangofua", 'e ala hoko ai hano ma'u atu 'e ha kakai lalahi 'oku nau tauhi ha fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua, ha ngaahi sēvesi 'o mu'omu'a ia 'ia kinautolu 'oku 'ikai 'i ai ha 'a nau fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. 'E ngali ke tatali fuoloa ai heni ha ni'ihi koe'uhi' 'oku fakamu'omu'a ange 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ia 'iate kinautolu.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- Ko e hā nai 'a e tu'unga fakahokohoko ngāue ke 'oange 'e he Pule'anga' ki he ngaahi fāmili mo e kāinga 'o kinautolu 'oku nau tauhi 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i he taimi 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi sēvesi 'oku kaungatonu ki he fānau 'oku nau tauhi?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'oku' ke pehē 'oku totonu ke fakakau 'i he tu'utu'uni ngāue ko eni?
- Ko e fē 'a e taimi ke fakamu'omu'a ai 'a e kakai lalahi 'oku nau tauhi 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'i ha kakai kehe?

Tokangaekina 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'

'Oku fiema'u 'e he Pule'anga' ke toe tokolahi ange 'a hono ma'u atu 'e he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', 'a e tokoni totonu' 'i he taimi vave taha'. Ke a'usia eni', kuo faka'ilonga'i ai 'e he Pule'anga' 'a e ongo liliu 'e ua 'e lava ke ne fakahoko, 'a ia ko hono muimui'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', mo hono fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatala' 'i he vaha'a 'o e kau ngāue fakapalōfesinale'.

Muimui'i ke fakapapau'i 'oku nofo malu mo mo'ui lelei 'a e fānau'

'E toe lelei ange 'a e ngaahi ola' pea toe mālohi mo lelei ange 'a e ngaahi sēvesi' kapau 'oku faitokonia vave 'a e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. Kaekehe, 'oku faingata'a ia ke 'ilo'i pau 'a e fānau ko ia te nau 'inasi lelei taha me'i he ngaahi tokoni tokamu'a' ni, koe'uhi' he 'oku fenga'unuaki 'a e fānau' me'i he tu'unga 'o 'enau ngalingali 'e uesiangofua', pea 'oku tātānaki 'a e ngaahi fekitoa kekekehe 'o fakatupu ai ha ngalingali 'e uesiangofua 'a ha tama.

'E lava 'e ha ngaahi me'angāue 'oku nau toutou fua mo muimui'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', 'o faka'atā hano tokonia kinautolu 'e he kau ngāue fakapalōfesinale', 'aki 'a e ngaahi sēvesi te nau fiema'u ke nau nofo malu mo mo'ui lelei ai'. Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e fānau ia 'e ni'ihi mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'a nau fetu'utaki 'a kinautolu mo e ngaahi va'a ngāue ko eni', pea ko ia ai 'e fiema'u ki heni ha ngaahi me'angāue ia ke fakakau mai ai kinautolu koe'uhi' ke fakafuofua'i 'a 'e nau ngaahi fiema'u'.

'E lava ke vakai'i 'e he Pule'anga' ha ngaahi me'angāue ke muimui'i mo toe lelei ange ai 'e ne 'ilo 'a e ngaahi me'a 'oku hoko ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', ke fakapapau'i 'oku nau ma'u vave atu ai 'a e ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u'.

Neongo 'oku fiema'u ke hiki'i hake 'a hono muimui'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' koe'uhi' ke 'ilo'i vave ai 'a 'e nau ngaahi fiema'u', 'oku vakavakaua mai eni ia mo e ngaahi kaveinga kehe 'e fiema'u ke fai ha tokanga lelei ki ai. Ko hono toe fakalahi ange 'o ho nau muimui'i' 'e malava ke hoko ai eni:

- Ko ha si'isi'i ange 'a e malu fakafuofu'ituitui 'a e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili mo e kāinga ko ia 'oku muimui'i'
- 'E lava ke hoko 'o fakamele'i pe fakahingohingoa'i 'a kinautolu ko ia 'oku muimui'i' 'o kapau 'oku 'ikai fakahoko eni 'i ha founa 'oku taau
- Hoko ai ha fakamama'o 'a e ngaahi fāmili mo e kāinga ko ia' me'i ha 'a nau kumi ha ngaahi tokoni ma'a nautolu pe ko 'e nau fānau', neongo na'e 'ikai ha ta'umu'a pehē ni
- Toe lahi ange ai hono 'ilo'i 'o e ngaahi fiema'u 'oku 'ikai feau' pea fakalahi ai 'a e fatongia 'o e ngaahi sēvesi' ke nau fakapapau'i 'oku feau 'a e ngaahi fiema'u ko eni'.

Neongo pe ko e hā 'a e lahi 'o e muimui'i 'e fakahoko 'e he Pule'anga', 'e kei 'i ai pē 'a e ngaahi fāmili mo e kāinga ia 'e kei fu'u faingata'a pē ha a'u atu ia kiate kinautolu 'o 'ikai ke nau ma'u ai ha tokoni. 'Oku 'ikai hoko 'a hono fakalahi hake ia 'o e ngāue 'a e Pule'anga' pe ko e kau ngāue fakapalōfesinale' ki hono muimui'i 'o e me'a' ni ke ne ta'ofi ai 'a e fiema'u ki ha ngaahi me'angāue mo ha ngaahi founa kehe ke fai ai ha fetu'utaki mo e ngaahi fāmili' mo e kāinga'. 'Oku 'i ai mo e fatongia mahu'inga tatau 'o e ngaahi fāmili mo e kāinga fakatokolahi' pea mo e ngaahi komiunitii', ke nau tokoni ki hono 'ilo'i 'o e ngaahi fiema'u 'a e fānau', pea nau tokoni atu ai ke nau ma'u ha ngaahi sēvesi mo ha tokoni. 'E lava 'e he ngaahi founa 'oku fakatefito 'i he ngaahi komiunitii' 'o fakasi'isi'i ange ai 'a e hoko 'o hano fakahingohingoa'i 'o ha fānau 'e ni'ihi mo ho nau ngaahi fāmili' mo e fānau 'o pehē 'oku nau ngalingali 'e uesiangofua.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- Ko e hā 'a e lahi 'o hono muimui'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' 'oku totonu ke fakangofua 'e he Pule'anga?
- Ko hai 'oku totonu ke ne muimui'i 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea ko e hā 'a e ngaahi makatu'unga ke fakahoko'aki eni?
- 'E anga fēfē hano fakasi'isi'i 'o e ngaahi nunu'a kovi 'o hono toe fakalahi ange 'a hono muimui'i 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua'?
- Ko e hā mo ha ngaahi toe founa kehe ange 'e ala ke muimui'i'aki 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga?

Fevahevahe'aki 'o e fakamatala'

'E fa'a ma'u atu ma'u pē 'e he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' ha ngaahi sēvesi mei' ha ngaahi va'a ngāue kehekehe, pea 'oku nau tānaki ai ha ngaahi fakamatala felāve'i mo e mo'ui 'a e fānau' ni. 'E fiema'u 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' ke nau 'ilo pe ko hai 'oku' ne tauhi 'a e fakamatala fē, pea ke nau lava foki 'o fevahevahe'aki 'a e ngaahi fakamatala' ke nau ma'u ai ha fakatātā kakato fekau'aki mo ha tama pea mo e ngaahi tu'unga 'oku nau 'i ai 'i he mo'ui'.

'I he lolotonga ni', ko e ngaahi fakamatala ko ia fekau'aki mo ha tama, mo hono fāmili' mo e kāinga', 'oku toki lava fakalao pē ia 'o fevahevahe'aki 'i he vaha'a 'o e kau ngāue fakapalōfesinale' 'o 'ikai toe ma'u ki ai 'a e fakangofua 'a e tama ko ia' mo hono fāmili' mo e kāinga', 'o kapau 'oku nau maa'usia 'a e ngaahi tu'unga fakangatangata mo mamafa pau. 'Oku 'ikai fa'a fakapapau'i ia 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' pe kuo nau ma'u koā 'a e tu'unga fakangatangata pau ko ia' kae toki lava ke nau vahevahe atu 'a e ngaahi fakamatala ko ia'. Ko e taimi 'e ni'ihi 'e toki mahino pē 'oku tu'u laveangofua ha tama pe kuo 'osi hoko ha fakatamaki ki ai 'i he taimi 'oku toki fakafehoanaki ai 'a e ngaahi fakamatala mei' he ngaahi feitu'u kehekehe. 'Oku mahu'inga ke 'i ai ha fakatātā mahino fekau'aki mo e mo'ui 'a ha tama 'oku ngalingali 'e uesiangofua ke lava ai 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' 'o fai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku totonu' ke nau ma'u ai 'a e tokoni lelei taha ma'a nautolu' pea mo fakapapau'i ai 'oku tāketi'i pau 'e he ngaahi sēvesi' 'a kinautolu te nau 'inasi lelei taha ai'.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi fonua ia kuo nau 'osi tu'utu'uni 'e kinautolu ia ko e pā'usi'i 'o e fānau' ko ha palopalema mamafa 'aupito ia pea kuo nau 'osi tu'utu'uni pau fakalao ki he kau ngāue fakapalōfesinale kotoa pē 'oku nau ngāue ki he fānau' mo/pe ki ho nau ngaahi fāmili', ke nau lipooti atu ha ngaahi keisi 'oku nau mahalo'i 'oku pā'usi'i ai 'a e fānau'. 'E lava ke tu'utu'unia fakalao ke lipooti tu'u pau eni 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' 'o fou 'i hano fakafatongia'i fapalōfesinale pe fakakonituleki kinautolu, pe ko ha'a' ne fou 'i ha lao. Neongo ai pē pe 'oku tu'utu'unia fakalao pe tuku tau'atāina pē hano lipooti atu 'o hano pā'usi'i 'o e fānau', 'oku kei fiema'u pē ke ongo'i 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' 'oku nau ma'u 'a e lototo'a ke nau lava 'o fevahevahe'aki ha fakamatala fakaekinautolu, ke 'ilo mei ai pe ko e hā 'a e founa lelei taha ke nau lava 'o tuhu'i pau ai 'a e ngaahi fiema'u tokoni 'a e fāmili' mo e kāinga', pea 'i he taimi tatau, ke nau fakapapau'i 'oku malu 'a e tama ko ia'.

'E lava ke toe vakai'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fakangofua lolotonga 'i he lao' fekau'aki mo e kau ngāue 'i he lainimu'a' ke fakapapau'i 'oku lava ke fevahevahe'aki tau'atāina 'a e ngaahi fakamatala mei' he kau ngāue tokamu'a ki he fānau', hangē ko e kau faiako, kau ngāue ki he mo'ui sōsiale 'i he sōsaieti' (social worker), kau toketā, kau neesi, kau ngāue ki he 'ulungāanga 'o e 'atamai' pe saikolosia'(psychologists), kau polisi' mo e kau ngāue fakaakeake fakafaito'o' (therapists), ke mahino 'oku lava ke sivi fakafuofua totonu 'a e ngaahi fiema'u 'a e tama ko ia', pea mo hono fāmili' mo e kāinga'.

Kaekehe, 'e lava 'e he lahi ange ko eni 'a e fevahevahe'aki 'o e fakamatala' 'o:

- Fakasi'isi'i ange 'a e tauhi malu 'o e ngaahi me'a fakafo'ituitui' pea ala hoko ai hano fakahingohingoa 'o ha tama pe ko hono fāmili' mo e kāinga'
- 'Ikai toe 'ave 'e he ngaahi mātu'a mo e kau tauhifānau ia 'e ni'ihī 'e nau fānau' ki ha kau ngāue fakapalōfesinale hangē ko e kau toketaa' 'a ia te nau lava 'o līpooti atu ha 'a nau ngaahi mahamahalo.

'E toe lava foki 'e he lahi ange ko eni 'o hono fevahevahe'aki mo e hulu'u'a 'o e ngaahi fakamatala' 'o 'ai ke ongo'i mafasia ai 'a e kau ngāue fakapalōfesinale' pea 'e lava ke faingata'a ange ai hano sivi fakafuofua'i 'o ha ni'ihī mo tāketi pau 'a e sēvesi'. Hangē nai ko eni', ko e ngaahi fonua 'e ni'ihī 'a ia kuo nau kamata'i 'a e tu'utu'uni fakalao atu ke līpooti 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' ha ngaahi pā'usi'i 'o e fānau', kuo nau 'osi sio kinautolu ki he toe lahi ange 'a e ngaahi līpooti 'o e hoha'a kuo 'omai ki he ngaahi sēvesi malu'i ma'a' e fānau', pea kuo toe faingata'a ange ai hono tāketi'i pau atu 'a e ngaahi sēvesi' kiate kinautolu 'oku fu'u vivili 'e nau fiema'u'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- **Ko e hā 'a e ngaahi fakamatala 'e 'atā, pe 'e fiema'u atu, ke vahevahe 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' fekau'aki mo e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua?**
- **'E makatu'unga nai 'i he hā ha 'a nau vahevahe atu 'a e fakamatala ko ia?**
- **Ko hai 'e ala lava ke ne vahevahe atu 'a e fakamatala', pea kia hai?**
- **Ko e hā ha toe me'a kehe ke fakahoko 'e he Pule'anga' ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he kau ngāue fakapalōfesinale' mo e ngaahi sēvesi' 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē ke fakahoko'aki 'e nau faitu'utu'uni lelei taha felāve'i mo e ngaahi sēvesi ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga?**

Fai ha ngaahi liliu ki ha founnga fakahoko ngāue 'oku uho'aki 'a e fānau'

Tefito'i fekau'

'E lava 'e he Pule'anga' 'o toe fakalelei'i 'a e anga 'o hono fakahoko atu 'o e ngaahi sēvesi' koe'uhi' ke toe ma'u ngofua, taau pea mālohi mo lelei ange eni ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua', pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'.

'I he 'aho kotoa pē 'oku ngāue ta'etuku fakataha ai 'a e kau ngāue fakapalōfesinale 'e toko lauiafe mo e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. Kā neongo ia', 'oku kei lahi pē 'a e ngaahi faingamālie ke kei fakalelei'i ai 'a e anga mo e tu'unga mālohi mo lelei 'o hono fakahoko atu 'o e ngaahi sēvesi'. 'Oku hā atu 'i heni 'a e ngaahi fokotu'u 'e tolu ke fai mai ha lau ki ai:

- Fakalelei'i 'a e kau ngāue ki he fānau'
- Toe lelei ange 'a hono fakafehokotaki atu 'o e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi'
- Fakalelei'i 'a hono fakahoko atu 'o e ngaahi sēvesi'.

Fakalelei'i 'a e kau ngāue ki he fānau'

'Oku taau ke ma'u atu 'e he fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' ha ngaahi sēvesi tu'unga mā'olunga. 'Oku hā me'i' he ngaahi fakamo'oni' 'oku mālohi mo lelei ange 'a e ngaahi sēvesi ma'a' e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' 'i he taimi 'oku lelei mo maau ai ho nau fokotu'utu'u' pea mo fakahoko atu ai kinautolu 'e ha kakai 'oku nau ma'u 'a e tu'unga taukei mā'olunga.

'I he 'aho kotoa pē 'oku ngāue atu ai 'a e kau ngāue fakapalōfesinale 'e toko lauiafe, hangē ko e kau neesi, kau ngāue ki he mo'ui sōsiale 'i he sōsaieti' mo e kau faiako 'oku nau ngāue ma'a' e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', 'i he ngaahi va'a ngāue 'i loto mo tu'a me'i' he Pule'anga'. Kā 'oku 'ikai ha ngaahi felotoi fakatahataha ia ki he ngaahi ola pe ngaahi tefito'i tui ki ha founnga ngāue 'oku faaitaha mo maau.

Fakalelei'i 'a e fengāue'aki'

'Oku fa'a toutou 'asi' 'i he ngaahi lipooti faka'eke'eke', ngaahi fakatotolo' pea mo e ngaahi tohi tu'utu'uni ngāue', 'a e hoko ko ia 'a e ngaahi tōnounou 'i he founnga fetu'utaki' mo e ngāue fakatahataha' 'i he ngaahi va'a ngāue' ko e ngaahi 'uhinga lalahi ia ki he ngaahi ola kovi 'i he ngāue ma'a' e fānau ngalingali 'e uesiangofua'. 'Oku lahi 'a e ngaahi fakatāta lelei 'o e fengāue'aki fakataha lelei 'a e kau ngāue fakapalōfesinale' kā 'i he ngaahi taimi lahi 'oku tupu eni ia me'i' he ngāue faka'utumauku 'a e ni'ihiki fakafo'ituitui kae 'ikai tupu me'i' ha founnga fakasisitemi ngāue 'oku ngāue lelei.

'Oku mau 'ilo me'i' he ngaahi fakatotolo' 'a e ngaahi me'a 'oku nau faka'ai'ai' 'a e ngāue fakatahataha 'i he vaha'a 'o e ngaahi sēvesi', 'o kau ki ai 'a e ngaahi me'a' ni:

- Toe lelei ange 'a hono mahino'i mo hono faka'apa'apa'i 'o e ngaahi lakanga mo e fatongia 'o e tafa'aki ngāue fakapalōfesinale takitaha
- Ko e 'i ai' 'a ha ngaahi 'uuni lea, vīsone mo ha ngaahi taumu'a ngāue 'oku faaitaha
- Toe lelei ange 'a hono fevahevahe'aki 'o e fakamatala' pea mo e fetu'utaki'
- Ngaahi faingamālie ako fakatahataha.

Ngaahi tu'unga taukei mā'ulalo taha' (Minimum Standards)

'Oku 'i ai foki mo e kau ngāue'ofa mo e kau ngāue ta'e ma'u lēsisita 'e toko lauiafe 'oku nau ngāue mo e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. 'I he ngaahi taimi 'e ni'ihiki, 'oku ma'u atu 'e he kakai ko eni' 'a e ngaahi ako mo e tokoni ki ho nau ngaahi fatongia'. Kaekehe, 'oku 'ikai faitatau' 'a hono ma'u atu 'o e ngaahi faingamālie' ni pea 'oku 'ikai' 'i ai ha ngaahi tu'unga taukei mā'ulalo taha ia 'oku fiema'u atu ke ma'u 'e kinautolu 'oku nau ngāue mo e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. 'I he ngaahi tafa'aki kehe' mo e ngaahi fonua kehe', kuo tokangaekina 'a e tafa'aki ko eni' ia 'aki' 'a hono kamata'i 'o e ngaahi tu'unga taukei mā'ulalo taha ke a'usia, pe ko ha tu'utu'uni fakalao ke lēsisita mo ako'i 'a e kau ngāue'.

Fakalelei'i 'o e kau ngāue' 'o fou 'i he ngaahi tefito'i tui, tu'unga taukei, founa sivi mo e ako tatau

Kuo 'i ai 'a e ngaahi polokalama kuo fokotu'u pea mo sivi'i 'i Nu'u Sila pea mo muli foki ke fakalelei'i'aki 'a e tu'unga mo hono fokotu'utu'u lelei 'o e ngaahi sēvesi ma'a' e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. Ko e ngaahi polokalama kuo hā mai 'a 'enau ola lelei ange ma'a' e fānau' 'oku kau 'i ai 'a e ngaahi palani kuo fā'ūtaha'i ke toe lelei ange ai 'a hono tokonia 'o e kau ngāue 'oku nau ngāue mo e fānau', 'o kau ki ai 'a e:

- Ngaahi tefito'i tui mo e ngaahi tu'unga taukei 'o kau ki ai 'a e ngaahi pōto'i faka'ulungāanga' pea mo e ngaahi tu'unga lelei ke tataki'aki kinautolu 'oku nau ngāue mo e fānau'
- Fetakinima 'i he ngaahi fakalalaka mo e ako fakatahataha ma'a' e kau ngāue'
- Ngaahi founa tatau ki hono sivi'i 'o e ngaahi fiema'u 'a e fānau'
- Ngaahi aleapau ki he fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatala', ngaahi fakafetu'utaki' pea mo e me'a ke muimui atu ai' (follow-up)
- Ngaahi founa ke ma'u faka'ilonga ai ha sēvesi kuo kau mai, honau 'ātita'i' mo e sivi'i fakafuofua' ke muimui'i'aki 'a e fakahoko ngāue'.

'Oku hā me'i' he ngaahi a'usia me'i' he kuohili' 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua 'a hono fakalelei'i' 'o e tu'unga 'o e kau ngāue' kā 'oku 'i ai 'a e ngaahi lelei mo'oni 'e ma'u ai ma'a' e fānau' pea mo toe ngāue fakapotopoto ange 'a e ngaahi sēvesi'.

'E ala lava 'e he Pule'anga' 'o fokotu'u ha "kau ngāue ki he fānau'" 'aki ha 'a ne ngāue'aki ha ngaahi me'angāue tatau mo ha ngaahi founa ngāue ke ma'u ai ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue mauu pea a'usia ai ha ngaahi tu'unga taukei mā'ulalo taha mo ha ngaahi tefito'i tui ma'a' e kau ngāue fakapalōfesinale 'oku nau ngāue mo e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'.

Ko e ma'u 'o ha kau ngāue pau ki he fānau' 'e fiema'u ki ai ha ngaahi fevahevahe'aki 'o e 'ilo' mo e fengāue'aki fakataha' lolotonga ia' 'oku kei tauhi pē 'a e ngaahi taukei fakafo'ituitui'. 'E 'ikai ma'u vave eni koe'uhi' 'e fiema'u ia ke mu'aki fakatupu ha vā fefalala'aki mo fefaka'apa'apa'aki 'i he vaha'a 'o e kau ngāue fakapalōfesinale', 'o kau atu ki ai mo ha ngaahi liliu fakae'ulungāanga 'i he ngaahi loto'i kautaha ko ia'.

'Oku 'i ai 'a e fiema'u ia ke fakatahataha'i fakafonua 'a e ngaahi 'elemēniti fāitatau 'i he loto'i kau ngāue ki he fānau'. Kaekehe, 'e lava ke ma'u ha ngaahi ola lelei mo tu'uloa 'aki hano fakangofua ke 'i ai ha ngaahi founa fakafaingofua fakafeitu'u mo faka'ulungāanga pea mo ha ngaahi 'ilo fo'ou ki he anga 'o e fakahoko ngāue 'a e kau ngāue ki he fānau'. Ko e kau ngāue fakapalōfesinale ko ia 'oku nau lava 'o fakatupulaki 'e nau fefalala'aki mo fefakapa'a'apa'aki mo e kakai 'oku nau fengāue'aki', pea nau toe lava foki 'o ngāue lelei fakataha 'i ha ngaahi founa taau mo e ngaahi 'ulungāanga fakafonua 'a e kakai Mauli' mo e kakai Pasifiki', 'e toe lelei ange ai 'i he lele lōloa' 'a 'e nau ma'u ha fa'unga fengāue'aki lelei mo e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', pehē foki ki ha ngaahi ola 'oku toe lelei ange.

Ko hono fokotu'u ko ia ha kau ngāue pau ki he fānau' 'e ngali fuofua fiema'u ki ai ha taimi lahi ia ma'a' e kau ngāue fakapalōfesinale' ke nau ohi ai ha 'a nau ngaahi tu'unga fakangāue fakatahataha pea mo fa'u ha 'a nau founa ke nau fengāue'aki fakalukufua ai. 'E ngali 'uhinga eni ke toe lahi ange 'a e fiema'u 'e he ngaahi sēvesi 'e ni'ihī ha toe fakapa'anga lahi ange pe ko hano tu'usi hifo 'a e tokolahi 'o e fānau 'oku fai atu ki ai 'a e ngāue' kae lava ke fokotu'u lelei 'a e kau ngāue tu'upau ki he fānau'. Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakahaofi pa'anga 'e hoko mei heni 'i he lele lōloa' 'o makatu'unga 'i he toe lelei ange 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kau ngāue', 'o kau ki ai 'a e ngaahi founa sivi fakafuofua 'oku toe mālohi mo lelei ange, toe lelei ange 'a hono vahevahe atu 'o e ngaahi sēvesi', pea fakasi'isi'i ange ai 'a e tatali ki he ngaahi sēvesi'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- Ko e hā 'a e me'a 'e ala fakahoko ke fakalelei'i pe faka'ai'ai ai 'a e fengāue'aki fakataha 'a e kau ngāue fakapalōfesinale' mo e ngaahi sēvesi?
- Ko e hā 'a e ngaahi tefito'i tui, ngaahi tu'unga taukei pe tu'unga lelei 'oku totonu ke fakakau 'i he ngaahi tu'unga taukei mā'ulalo taha 'e fiema'u atu ki ha kau ngāue ki he fānau?
- Ko hai 'oku totonu ke kau 'i ha kau ngāue ki he fānau?
- Ko e hā mo ha ngaahi liliu kehe 'e lava ke fakahoko ke hiki'i hake 'aki 'a e ola lelei 'a e faifatongia 'a kinautolu 'oku nau ngāue ki he fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua?

Toe lelei ange 'a hono fakafehokotaki atu 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi'

'Oku fiema'u 'e he Pule'anga' ke ma'u atu 'e he fānau kotoa pē mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' 'a e ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u ke nau tupu lelei, ongo'i fekau'aki mo lavame'a ai'. Kā neongo ia', 'oku kei 'i ai 'a e fānau mo ho nau ngaahi fāmili mo e kāinga 'oku 'ikai ke nau ma'u atu 'a e ngaahi sēvesi mahu'inga ma'a' e fānau' 'o makatu'unga 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe pē. Hangē nai ko eni', 'oku ngali 'oku 'ikai 'ilo 'e he 'e nau mātu'a' 'a e feitu'u mo e founga 'e ma'u ai 'a e sēvesi ko ia', pe 'oku 'ikai ha sēvesi fe'unga ia, pe 'oku 'ikai lava ke nau ngāue'aki 'e kinautolu ia 'a e sēvesi ko ia'.

Koe'uhí 'oku 'ikai ma'u atu 'e he fānau ia ko eni' 'a e ngaahi sēvesi ko ia', 'oku si'isi' leva 'a e 'ilo ia 'a e Pule'anga' kiate kinautolu'. Meí he ngaahi fika fakasitetisitika fakafonua 'oku ma'u', 'oku mau 'ilo ko e fānau 'e toko 2,498 (ko e pēseti nai 'e nima) na'a nau hū atu ki he ako' 'i he ta'u 2010 na'e te'eki ke nau kau 'i ha akoteu pea ko e pēseti 'e 15 'o e fānau ta'u 0-4 na'e 'ikai ke nau 'alu atu ki ha toketā fakafāmili 'i he 2009 (ko e fika ko ia ki he fānau Mauli' 'oku ofi ia ki he vahe tolu 'e taha).

Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e ngaahi faingamālie 'e lava ke toe fakalelei'i ange ai 'a hono fakafetu'utaki atu 'o e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' ki he ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u'. Hangē ko eni', ko e ngaahi fāmili mo e kāinga 'oku faingata'a 'a e a'u atu ki ai' 'oku ngalingali ke nau ma'u atu ha ngaahi sēvesi fakapule'anga kehekehe (hangē ko e Work and Income, Housing New Zealand pe ko e ngaahi sēvesi ki he ngaahi fakatu'utāmaki' mo e ngaahi tokoni fakavavevave). 'I he lolotonga ní, 'oku 'ikai ke fa'a 'eke 'e he ngaahi sēvesi' ni ia ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi sēvesi kehe 'oku ma'u atu 'e he ngaahi fāmili' mo e kāinga ko eni', 'o kau ki ai 'a e ngaahi sēvesi ma'a' e fānau'. Tatau ai pē kapau 'oku 'ilo 'e he ngaahi sēvesi' ni 'oku 'ikai ma'u atu 'e he ngaahi fāmili' mo e kāinga' 'a e ngaahi sēvesi', 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi founga ngāue ia ke fakapapau'i 'oku fakafehokotaki atu ma'u pē kinautolu ki he ngaahi sēvesi' 'i ha ngaahi taimi tu'upau.

'Oku lahi 'a e ngaahi fakatātā lelei 'o e ngaahi sēvesi 'a e Pule'anga' 'oku 'osi a'u atu ki he ngaahi fāmili mo e kāinga 'oku ngalingali 'e uesiangofua'. Kā neongo eni', 'oku kei 'i ai pē ha faingamālie ke kei lava 'e he ngaahi sēvesi kehe' 'o fakahoko 'a e me'a tatau. 'E ala lava 'e he Pule'anga' 'o vakai'i ha ngaahi founa ke toe fakalelei'i'aki 'a e tali 'oku fai 'e he 'e ne ngaahi sēvesi 'oku 'i he lainimu'a' ke nau fakafehokotaki atu ai 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u'.

Kaekehe, kapau 'e 'ikai fakahoko lelei'i eni, 'e ngalingali ke toe hoko ai heni ha ngaahi nunu'a ta'e'amanekina. Hangē ko eni', 'e hoko ha toe lahi ange 'o hono toutou faka'eke'eke 'o ha fāmili mo e kāinga 'e ha ngaahi sēvesi fakapule'anga ke:

- Toe lōloa ange ai 'a e taimi talitali ke nau ma'u atu ai 'a e ngaahi sēvesi' ni
- Ngali fu'u fie'ilo
- Fakaholomui ai ha ngaahi fāmili mo e kāinga tokolahi ange mei' ha 'a nau ngāue'aki 'a e ngaahi sēvesi lainimu'a ko eni' 'i he taimi 'oku nau fiema'u ai ia'.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- 'E anga fēfē ha toe lelei ange 'a hono fakafehokotaki'i atu 'e he ngaahi sēvesi lainimu'a 'a e Pule'anga' 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', ki he ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'e ala fakakau 'i he ngāue ko eni' ke toe lelei ange ai 'a hono fakafehokotaki'i 'o e fānau uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi 'oku nau fiema'u?
- Ko e hā mo ha ngaahi liliu kehe 'oku' ke pehē 'e ala fakahoko ke fakapapau'i 'oku fakafehokotaki atu 'a e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' ki he ngaahi sēvesi te nau ala 'inasi mei ai?

Fakalelei'i 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi sēvesi'

'Oku fiema'u 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi sēvesi 'oku fakahoko atu ma'a' e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', ke ma'u ngofua, ke 'i ha tu'unga lelei, pea taau foki.

'Oku tokolahi 'a e ngaahi va'a ngāue mo e ngaahi kautaha kehekehe 'oku nau fakahoko atu 'a e ngaahi sēvesi ma'a' e fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', 'o kau ki ai 'a e ngaahi va'a ngāue 'a e pule'anga', ngaahi kautaha 'i tu'a me'i' he pule'anga', ngaahi ha'a mo e ngaahi kulupu fakakomiuniti. Kā neongo eni', 'oku 'ikai ma'u ngofua atu, tu'unga lelei pe taau 'a e ngaahi sēvesi' ni ia ki he ngaahi fāmili' mo e kāinga' kotoa pē.

Ko e ngaahi hoha'a kuo fa'a hā mai me'i' he ngaahi fāmili' mo e kāinga', pea mo e kau ngāue fakapalōfesinale', 'oku kau ki ai 'a e ngaahi founa 'oku fakahoko 'aki 'a e ngaahi sēvesi', 'o kau ki ai eni:

- Faingata'a ke ma'u ha fakamatala felāve'i mo e ngaahi fatongia 'o e ngaahi sēvesi kehekehe
- Fepakipaki 'i he ngaahi fale'i 'oku ma'u me'i' he ngaahi sēvesi kehekehe
- Toutou talanoa'i 'a e me'a tatau ki he ngaahi sēvesi kehekehe
- Ngaahi fiema'u 'oku ngalo hifo ia 'i he ngaahi feava'aki 'i he fakahoko fatongia 'a e ngaahi sēvesi kehekehe
- 'Ikai 'i ai ha ngaahi sēvesi 'oku fakahoko atu 'i ha ngaahi taimi pe ngaahi feitu'u 'oku faingamālie ki he ngaahi fāmili' mo e kāinga' ke nau ma'u atu ai eni
- Ko 'enua fetaulaki mo e ngaahi ta'efemahino'aki felāve'i mo e ngaahi 'ulungāanga fakafonua mo e tui fakalotu kehekehe
- 'Ikai lava ke nau fakamatala mahino atu 'e nau fiema'u' pe ko ha 'ikai mahino'i kinautolu koe'uhi' 'oku 'ikai ko e lea faka-Pilitānia' 'a 'e nau fuofua lea'.

'Oku mau 'ilo me'i' he fakatotolo' 'a e ngaahi founa ke toe lelei ange ai 'a hono fakahoko atu 'o e ngaahi sēvesi' ke toe lelei ange ai 'e nau 'aonga ki he fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'. 'E lava 'e he fānau mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' ke nau toe ma'u ngofua ange 'a e ngaahi sēvesi' 'aki 'a e:

- 'I ai ha fakafaingofua 'i he taimi 'oku 'atā ke ma'u ai 'a e ngaahi sēvesi'
- Fakapapau'i 'oku fenāpasi 'a e ngaahi polokalama' mo e ngaahi sēvesi' mo e ngaahi 'ulungāanga fakafonua'
- Ngāue'aki 'a e ngaahi founa kehekehe ke fakahā atu ai ki he fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' pe ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'oku ala ma'u' pea mo e founa 'o hono ma'u atu kinautolu'
- 'I ai ha tokotaha fe'unga kuo fili, 'o hangē ko ha tokotaha taki ngāue fakapalōfesinale, tokotaha me'i' he kāinga' pe ko ha tokotaha ngāue me'i' he komiunitii', ke ne fokotu'utu'u 'a e ngaahi sēvesi' ke fe'unga mo e tama ko ia' mo hono fāmili' mo e kāinga'
- 'Omai ha fakamatala me'i' he fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga' felāve'i mo e founa te nau ala kaungā kau mai ai ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi sēvesi'
- Fakahoko atu ha ngaahi sēvesi kehekehe 'i ha founa 'oku maau, me'i' he feitu'u 'i he loto'i komiunitii' 'o hangē ko ha marae pe ko ha falelotu 'o e kakai Pasifiki'.

'E lava 'e he Pule'anga' 'o fakalelei'i 'a e ola lelei mo mālohi ange 'a hono fakahoko atu 'o 'e ne ngaahi sēvesi ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga', 'aki 'a 'e ne:

- Fakalahi 'a hono fakahoko atu 'o e ngaahi sēvesi' 'i he ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'a e fānau', 'o hangē ko ha ngaahi 'apiakoteu pea mo e ngaahi 'apiako'
- Langa hake 'o e ngaahi faingamālie 'oku ma'u 'i he lolotonga ni' hangē ko e polokalama Whānau Ora' mo e Integrated Family Health Centres (Ngaahi Senitā Fakatahataha ki he Mo'ui Lelei 'a e Fāmili'), pea mo e Integrated Service Response (Sēvesi Tali Fakatahataha) 'a e Work and Income, ke nau fakatahataha'i 'a e ngaahi sēvesi' 'o fakahu'utaha ai 'a e tokanga' ki he fānau' mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga'
- Fengāue'aki fakataha mo e ngaahi ha'a', matakali' mo e kāinga', ke fakahoko atu 'a e ngaahi sēvesi', hangē 'i he ngaahi marae pe ngaahi senitā fakakomiunitii'
- Sivi fakafuofua'i 'a 'e ne ngaahi sēvesi' mo e ngaahi polokalama' ke fakapapau'i pe 'oku nau mālohi mo ola lelei.

Ko e hā ho'o fakakaukau?

- 'E anga fēfē ha toe lelei ange 'a hono faka'aonga'i 'o e ngaahi senitā ki he akoteu' pea mo e ngaahi 'apiako' ko ha ngaahi feitu'u ia ke fakahoko mei ai ha toe kongā lahi ange 'o e ngaahi sēvesi?
- Ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'oku totonu ke toe lelei ange 'a ho nau fakafehokotaki ki ai', pea 'e fakahoko fēfē eni?
- Ko e hā mo ha ngaahi faingamālie kehe 'oku ma'u ke fakahoko lelei 'aki 'a e ngaahi sēvesi ma'a' e fānau 'oku ngalingali 'e uesiangofua' pea mo ho nau ngaahi fāmili' mo e kāinga?

Fai mai ha'o lau

'I he Pepa Lanu Mata ko eni ki he Fānau 'Oku Ngalingali 'e Uesiangofua', kuo fokotu'u atu ai 'e he Pule'anga' ha ngaahi ngāue fakahokohoko 'a ia 'e ala tokoni ki hono toe malu'i lelei ange ai 'o e fānau 'a Nu'u Sila 'oku ngalingali 'e uesiangofua' mo malu'i ai ha fānau kehe mei' ha 'a nau hoko ke nau ngalingali uesiangofua.

Ko e ngaahi ngāue kuo fokotu'u atu 'i heni' 'e kau ki ai ha ngaahi faitu'utu'uni faingata'a pea 'e ala hoko ai ha ngaahi liliu ki he ngaahi me'a 'e ala fakapa'anga', ko hai 'e fakamu'omu'a', founga 'o e fengāue'aki 'a e kau ngāue fakapalōfesinale', pule'anga' mo e komiunitii', pea mo e anga 'o hono fakahoko atu 'o e ngaahi sēvesi'.

'Oku fiema'u 'e he Pule'anga' 'a ho'o lau' pea te ne talitali lelei 'a ho'o ngaahi fakakaukau' pea mo ho'o tui'.

Ko Ho'o Mou Ngaahi Tali'

Kātaki 'o 'omai 'a ho'o ngaahi fakakaukau felāve'i mo e Pepa Lanu Mata ki he Fānau 'Oku Ngalingali 'e Uesiangofua' 'o ngata mei' he 'aho 28 Fēpueli 2012:

'I he 'imeili'

Kātaki 'o 'imeili'i mai ho'o ngaahi fakakaukau' ki he yourresponse@childrensactionplan.govt.nz

'I he meili'

The Green Paper for Vulnerable Children

PO Box 1556

Wellington, 6012

Vakai'i 'a e Green Paper 'i he Facebook

'I he femātaaki'

'E fanongonongo atu 'a e ngaahi fakataha ma'a' e kakai Mauli', ngaahi fono mo e ngaahi fakataha fakakomiuniti 'e fakahoko', 'i ho'o mou nusipepa fakafeitu'u' pea mo e www.childrensactionplan.govt.nz.

